

Bogomilizm ve Bektaşilik Üzerinde Maniheizt Etkiler*

Manichaean Influences on Bogomilism and Bektashism

Burcu Mina AKBULUT**

Abstract

The aim of this article is to reveal the Manichaean influences on the two religious structures that were influential in the Balkan lands, Bektashism and Bogomilism. Bogomilism began to be influential in the Balkans from the 10th century onwards. While its influence weakened in the 13th century, it is believed to have continued into the 15th century. It is known that the region became acquainted with the mystical manifestations of Islam through Turkmen dervishes who entered the Balkans in the 13th century. Ottoman conquests began in the Balkans in the fourteenth and fifteenth centuries. During the Ottoman Empire's period of dominance in the Balkans, it established Bektashi lodges as part of its policy of Islamizing the region. Some sources claim that some Bogomil followers, along with other indigenous peoples of the Balkans, embraced Bektashism. With Ottoman rule gaining influence in the Balkans from the 14th century onward, Bektashism found the opportunity to spread widely through the lodges. The lodges could be considered a reward for the Bektashi order's close ties with the Ottoman Janissary Corps and the Bektashi fathers' support of the army during the Balkan conquests. Beyond the economic and political factors that brought Bogomilism and Bektashism closer together in the Balkans, it is also known that the two religious structures share similar gnostic roots. The most notable of these gnostic roots is Manichaeism. Bogomilism, declared heretical by the Church, constitutes the heterodox, or inauthentic, wing of Christianity. Bektashism, officially recognized by the Ottomans as a religious order, sometimes conformed to the state but was also viewed as a deviant religious structure in terms of its origins, practices, and attitudes. In this respect, it can be said that Bektashism also constitutes the heterodox wing of Islam. Manichaeism, itself considered a heretical religion, played a significant role in the formation of Bektashism and Bogomilism, bringing these two religious structures together in a common destiny: to stand on the heterodox side of Christianity and Islam. In this context, we believe that revealing Manichaeism's influence on Bogomilism and Bektashism is crucial for understanding the interaction between these two religious structures, which intersected in the Balkans. In our study, the theoretical basis of the reasons why Manichaeism influenced the heterodox sects of Christianity and Islam; the effects of Manichaeism on Bogomilism and Bektashism were revealed by using the descriptive method, comparative historical method and religious phenomenology methods. In our study, we benefited from the works of experts in their fields such as Kadir Albayrak, Tayyib Okiç, Angelov, J. Fine, Hamilton&Hamilton, Hasluck, Ahmet Refik, Mehmet Eröz, Mehmet Alıcı, Halil İnalçık, Irene Melikoff, Besim Atalay and Ahmet Yaşar Ocak. The conclusion of this article is this: Bogomilism and Bektashism, both considered heterodox within the mainstream of their respective religions, share the influence of another religion considered heretical: Manichaeism. Some Bogomils converted to Catholicism or

* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora programında Prof. Dr. Ali İhsan Yitik danışmanlığında devam eden "Bogomilizm ve Bektaşiliğin Balkanlardaki Gelişimi" isimli tamamlanmamış doktora tezine istinaden hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, burcuakbulut1@gmail.com

Orthodoxy due to political pressure, while others converted to Islam. There are economic, demographic, and political reasons for Bogomils' conversion to Islam. However, they have shown a tendency to convert to Islam through the heterodox sects of Islam, particularly Bektashism. The impression this tendency evokes is that the Bogomils feel a close affinity to the Bektashi order. This affinity can be explained by common roots. Furthermore, it should be noted that Bogomils, regardless of their religious affiliation, practice their faith in secret. Based on this, it's possible to say that Bogomils who haven't abandoned their original faith find peace within the Bektashi order. We believe that a research article that examines the Bektashi community in the Balkans' knowledge of and attitude towards the ancient religions of the region will shed light on how the common roots of the Bogomils and Bektashis shape the interaction between these two religious structures.

Keywords: Bogomilism, Manichaeism, Bektashism, Heterodox, Balkans

Öz

Bu makalenin amacı Balkan topraklarında etkili olan iki dini yapının, Bektaşilik ve Bogomilizm'in üzerindeki Maniheizm etkileri ortaya koymaktır. Bogomilizm, Balkanlarda 10. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamıştır. 13. yüzyılda etkisi zayıflamakla birlikte etkisini 15. yüzyıla kadar sürdürdüğü düşünülmektedir. 13. yüzyılda Balkan topraklarına giren Türkmen dervişler vasıtasıyla, bu coğrafyanın İslamiyet'in mistik tezahürleriyle tanışmaya başladığı bilinmektedir. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllara gelindiğinde Balkan coğrafyasında Osmanlı fetih hareketleri başlamıştır. Osmanlı Devleti Balkanlarda hâkimiyet kurduğu dönemlerde bölgeyi İslamlaştırma politikası gereğince, Bektaşî tekkeleri kurmuştur. Bazı kaynaklara göre bir kısım Bogomil müridin, Balkanların diğer yerel halklarıyla birlikte Bektaşiliği tercih ettikleri iddia edilmektedir. 14. yüzyıldan itibaren Balkanlarda etkili olmaya başlayan Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Bektaşilik, tekkeler sayesinde geniş ölçüde yayılma imkânı bulmuştur. Tekkeler bir bakıma, Bektaşî tarikatının Osmanlı Yeniçeri Ordusuyla yakın ilişkiler içinde olması ve Balkan fetihlerinde Bektaşî babalarının orduya destek çıkmasının bir ödülüdür, denilebilir. Balkan topraklarında Bogomilizm ve Bektaşiliği yaklaştıran ekonomik ve politik nedenlerin dışında, iki dini yapının benzer gnostik kökenlere sahip olduğu da bilinmektedir. Bu gnostik kökenlerin en dikkat çekici olanı Maniheizm'dir. Kilisenin sapkın ilan ettiği Bogomilizm, Hristiyanlığın heteredoks yani sahih olmayan kanadını oluşturmaktadır. Osmanlı tarafından resmi bir tarikat olarak kabul gören Bektaşilikse; kimi zamanlar devlete uyum sağlamakla birlikte gerek kökenleri, gerek uygulamaları, gerekse tutumları bakımından kimi zaman aykırı bir dini yapılanma olarak görülmüştür. Bu bakımdan Bektaşiliğin de İslamiyet'in heteredoks kanadını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kendisi de sapkın bir din olarak görülen Maniheizm; Bektaşilik ve Bogomilizm'in oluşumunda önemli bir rol oynamış ve bu iki dini yapıyı Hristiyanlığın ve İslamiyet'in heterodoks safında yer almak gibi ortak bir kaderde buluşturmuştur. Bu bağlamda Bogomilizm ve Bektaşilik üzerindeki Maniheizm etkisini ortaya koymanın; Balkanlarda yolları kesişen bu iki dini yapının nasıl bir etkileşime girdiklerini anlamak açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Çalışmamızda Maniheizm'in, Hristiyanlığın ve İslamiyet'in heterodoks tarikatlarını etkileme nedenlerinin teorik zemini; Maniheizm'in, Bogomilizm ve Bektaşilik üzerinde yaptığı etkiler deskriptif yöntem, karşılaştırmalı tarihsel metot ve din fenomenolojisi yöntemleri kullanılarak ortaya konulmuştur. Kadir Albayrak, Tayyib Okıç, Angelov, J. Fine, Hamilton&Hamilton, Hasluck, Ahmet Refik, Mehmet Eröz, Mehmet Alıcı, Halil İnalcık, Irene Melikoff, Besim Atalay ve Ahmet Yaşar Ocak gibi alanında uzman olan isimlerin eserlerinden faydalanılmıştır. Bu makalenin elde ettiği sonuç şudur: Her ikisi de kendi dininin ana akım cenahında heterodoks olarak nitelenen Bogomilizm ve Bektaşilik, sapkın kabul edilen başka bir dinin yani Maniheizm'in ortak etkilerini taşımaktadırlar. Bogomillerin bir kısmı politik baskılar sonucu Katolik ya da Ortodoks olmuşlar; geri kalanlar da İslamiyet'i tercih etmişlerdir. Bogomillerin İslamiyet'i tercih etmesinin ekonomik, demografik ve politik nedenleri mevcuttur. Ancak başta Bektaşilik olmak üzere İslamiyet'in heterodoks tarikatları vasıtasıyla Müslüman olmak yönünde bir eğilim göstermişlerdir. Bu eğilimin bizde uyandırdığı itiba, Bogomillerin kendilerini Bektaşî tarikatına yakın hissettikleri yönündedir. Bu yakınlığı ortak kökenlerle açıklamak mümkündür. Ayrıca Bogomillerin hangi cemaate mensup olurlarsa olsunlar inançlarını gizli bir şekilde yaşama alışkanlıkları olduğu gerçeği de göz önünde tutulmalıdır. Buna dayanarak asıl inancını terk etmemiş olan Bogomillerin Bektaşî tarikatı içinde huzur bulduğunu söylemek mümkündür. Balkanlardaki Bektaşî cemaatinin, bölgenin eski dinleriyle ilgili bilgisini ve bu konudaki tutumunu mercek altına alacak bir araştırma makalesinin, Bogomillerin ve Bektaşilerin ortak kökenlerinin bu iki dini yapı arasındaki etkileşimi nasıl şekillendirdiği konusuna ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Bogomilizm, Maniheizm, Bektaşilik, Heterodoks, Balkanlar

Giriş

Kökenleri Maniheizm'den beslenen Bogomilizm ve Bektaşilik, Balkanlarda etkili olan dini yapılardan yalnızca ikisidir. Hem konumunun bir gereği olarak hem de tarihsel süreçte burada ortaya çıkan siyasi ve toplumsal çekişmeler sonucu olarak Balkanlar, dini çeşitlilik bakımından zengin bir coğrafyadır. Farklı dönemlerde Makedonya, Roma, Bulgar, Slav, Bizans ve Osmanlı gibi devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Siyasi erkin sıklıkla el değiştirmesinin, dini çeşitliliğin gelişmesine vesile olduğunu söylemek mümkündür. Bu coğrafyada hem Katolik Hristiyanlık hem Ortodoks Hristiyanlık hem de İslamiyet'in etkili olmasının, bu durumun bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Antikçağda pagan

inanışların etkisinde olan Balkanlar, Roma Devleti etkisiyle Katolik Hristiyanlıkla; Bizans Devleti etkisiyle Ortodoks Hristiyanlıkla; Anadolu'dan Balkanlara gelip yerleşen Sarı Saltık gibi Türkmen dervişler sayesinde ve daha sonrasında Osmanlı Devleti etkisiyle birlikte İslamiyet'le tanışmıştır. Balkan dinleri içinde dikkat çekici bir yeri olan Bogomilizm, Bulgaristan'da ortaya çıktıktan sonra oradan hemen hemen tüm Balkan coğrafyasına ve hatta Balkan sınırlarını aşarak İtalya'ya, Fransa'ya kadar yayılan ve Katolik Kilisesine göre heretik/sapkın* kabul edilen bir dini yapılanmadır. Köklerinin Anadolu'ya kadar uzandığı kabul edilen bu hareket, Hristiyan ortodoksisi yani sahih Hristiyan görüş tarafından sapkın kabul edildiği için yok edilmeye çalışılmıştır. Bogomilizm Balkan coğrafyasında, neredeyse Hristiyanlığın sahih mezhepleri kadar güçlü bir etkiye sahip olan mistik bir dini yapılanmadır. Bogomilizm sayesinde Hristiyanlığın mistik yorumlarına aşina olan Balkan halkları, Anadolu'dan gelen Türkmen dervişler vasıtasıyla İslamiyet'in mistik veçhesiyle Osmanlı fetihlerinden önce tanışmışlardır. 14. yüzyılda başlayan Osmanlı fetih sürecinde, İslamlaştırma politikası kapsamında bölgede Bektaşi tekkeleri kurulmaya başlanmıştır. Bu sayede yoğun olarak Bulgaristan ve Bosna'da köylü halk ve hatta toprak sahipleri bile İslamiyet'e geçiş yapmıştır. Zaman zaman yerli feodallerin Katolik ya da Ortodoks Kilisesi'ne geçiş yapma girişimleri olsa da bu durum halk zemininde karşılık bulamamıştır. Bogomilizm ve Bektaşiliğin, Balkan coğrafyasındaki dini çeşitliliğin mistik boyutunu oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bogomilizm, Hristiyanlığın heteredoks kanadında yer almaktadır. Bu nedenle kendilerini, Hristiyanlığın sahih kanadını oluşturan Katolik ve Ortodoks Kiliselerine karşı verilen amansız mücadelelerin içinde bulmuşlardır. Bektaşilik, Osmanlı Devleti'nde resmi bir tarikat olarak kabul görmüştür. Ancak teşekkülünde rol oynayan farklı dinler ve bu dinlerden miras alınan dini uygulamalar nedeniyle zaman zaman aykırı kabul edilmiştir. Bu bakımdan Bektaşiliğin de İslamiyet'in heterodoks** kanadını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bektaşiliğin Balkan coğrafyasında etkin olmaya başlamasıyla birlikte; yerli Balkan halklarıyla birlikte bir kısım Bogomil müminin de Yeniçeri ordusu ve Bektaşi babalarının işbirliği sayesinde Müslümanlığı tercih ettiği düşünülmektedir. Osmanlı'nın Balkan fetih sürecinde, yerli halkların toplu olarak İslamiyet'e geçmelerinin demografik, ekonomik ve siyasi nedenleri vardır. Bu nedenlerin ayrıntıları, bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Bu çalışma Balkan halklarının Müslümanlaşma sürecinin ekonomik ve siyasi nedenleriyle değil; din değiştirmenin psikolojik boyutunu oluşturan köken benzerlikleriyle ilgilenmektedir. Bu benzerlik arayışı bizi, Balkan coğrafyasında yolları kesişen Bogomilizm ve Bektaşiliğin taşıdığı ortak kökenleri araştırmaya teşvik etmiştir. Bu bağlamda karşımıza, her iki dinin teşekkülünde etkili olan Maniheizm çıkmaktadır. Bogomilizm ve Bektaşilik, kökenlerindeki Maniheist etkiler nedeniyle bir benzerlik taşımaktadır.

Bogomilizm üzerinde etkili olan bir başka dini yapı Pavlikanizm'dir. Pavlikanizm'in kökenlerine bakıldığında karşımıza yine Maniheizm çıkmaktadır. Kilise'nin sapkın kabul ettiği bu türden gnostik temelli Hristiyan akımlar 2. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar oldukça aktiftir. Baskın Hristiyan görüş tarafından sapkın ilan edilen, aforoza uğrayan ve sürekli kovuşturulan bu cemaatler, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din ilan ettiği 4. yüzyıldan itibaren inançlarını gizli bir şekilde yaşama yolunu seçmişlerdir. Maniheizm de Roma İmparatorluğu'nun sapkınlıkla suçladığı gnostik yapılı bir dindir. Hatta Bogomiller ve Pavlikanları sapkınlıkla suçlayan metinler, onlardan sapkın

* *Heresi* tabiri Hristiyan Kilisesi'nin *ortodoks/sahih* doktrinin karşısında duran düşünce veya doktrin, *heretik* ise, ortodoks olmayan bir görüşü benimseyen kişi olarak tanımlanmaktadır. Heresi Yunanca kökenli bir terim olup dini ve felsefi düşünce alanına işaret etmektedir ve Hristiyanlığın antik Roma dünyasına girişiyle bir kilise terimi hüviyetini almıştır. Terim 13. yüzyılda Batı Avrupa'da önemli bir heretik grup olan Katharları, daha sonra da ortodoks olmayan her türlü doktrin, düşünce ve grupları göstermek için de kullanılmaya başlanmıştır. Bk. Kadir Albayrak, "İznik Konsili Öncesi ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları", *Uluslararası İznik Sempozyumu* (5-7 Eylül 2005), 104.

** "Ortodoks" teriminin tam tersi bir anlamda düşünülebilir. "Ortodoks/sahih", Kilise otoritesince doğru ve geçerli olduğuna hükmedilen dini görüş ve düşünceler şeklinde tanımlanabilir. Ortodoks terimi de eski Yunanca "orthos" ve "doxa" sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır. "Orthos" doğru anlamına, "doxa" ise düşünce, inanç anlamına gelir. Ayrıca "ortodoks" teriminin karşıtı olarak "heterodoks" kelimesi "heresi" ile aynı işleve sahip olarak kullanılmaktadır. Bk. Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 2005), 28-30.

Maniheistler olarak bahsetmektedir. Onların Maniheist olarak suçlanması, köklerindeki Maniheist unsurları açıkça ortaya koymaktadır. 4. yüzyıldan itibaren gizlenme yolunu tercih eden heretik cemaatler, sonraki yüzyıllarda farklı isimlerle tarih sahnesine çıkmışlardır. Pavlikanizm bunlardan birisidir. 7. yüzyıl civarında Sivas'ta ortaya çıkmıştır. Ancak Bizans İmparatorluğu'nun kovuşturmaları sonucunda üyeleri Trakya'da sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Burada da baskıyla karşılaşan Pavlikanlar, Balkanların dağlık bölgelerine gitmişlerdir. Katolik ve Ortodoks Kiliselerin baskılarından bunalmış olan Balkan köylüler, Pavlikan misyonerler tarafından ikna edilmiştir. Maniheist kökleri olan Pavlikanizm, 10. yüzyıl civarında Bogomilizm olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Hareket, kurucusu Rahip Bogomil olduğu için bu ismi almıştır. Bogomilizm'i halka anlatan rahipler, Budist keşişleri anımsatan bir yaşam tarzını benimsemektedirler. Zaten Maniheizm'de Budist etkiler olduğu bilinmektedir. Maniheist öğretiyi Hristiyanlıkla sentezlemeye çalışan Bogomil rahipler, Hristiyanlığın en saf halinin kendi anlattıkları Hristiyanlık olduğunu iddia ediyorlardı. Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin gösterişe, şatafata, liturjiye önem veren din anlayışlarını bir türlü içselleştiremeyen köylüler açısından dini sade biçimde yaşamayı öneren Bogomilizm ikna edici bir öğreti vaat etmekteydi. Ayrıca feodal düzenin köylünün omzuna yüklediği angarya işler yüzünden, köylünün dini ritüellere ayıracak çok vakti de yoktu. Tüm bu bileşenler bir araya geldiğinde, Balkan köylüsü Hristiyanlığı en saf ve sade biçimiyle yaşamayı tercih etmiştir. Batı'da Katolik Kilisesi'nin, Doğu'da Ortodoks Kilisesi'nin baskıları arasında kalan feodal soylu sınıf da kimi zaman karşı durmakla birlikte kimi zaman Bogomillere destek vermişlerdir. Bu bağlamda Bogomil hareketin, büyük kiliselerin yozlaşmış uygulamalarına karşı bir söylem geliştirdiğini söylemek mümkündür.

Bektaşiliğin Maniheizm'den etkiler taşımasının tarihsel kökleri, Türklerin Orta Asya geçmişinde bulunmaktadır. Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlığın Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde köklü biçimde yerleştiği bilinmektedir. Yedinci ve sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu dinlere bir de Maniheizm eklenmiştir. Maniheizm Zerdüştlüğe tepki olarak ortaya çıkan bir dindir. Bundan dolayı Maniheistler İran'da faaliyetlerini gizli şekilde sürdürmekteydiler. Buna karşın Anadolu'da ve Orta Asya'da özgürce dini propaganda yapabilme imkânına sahiptiler. Peuch, ilk Maniheist toplulukların önce Horasan'da daha sonra da Maverâünnehir'de oluştuğunu yazmaktadır.¹ Maniheizm Uygur Türkleri arasında yayılmıştır. Maniheizm vasıtasıyla İran'ın eski kültürüyle tanışma fırsatı bulan Uygurlar, göçebe hayattan yerleşik bir hayata geçme sürecinde bu kadim kültürü özümsemişlerdir.² Fuad Köprülü, Türkler Anadolu'ya göç ettikten sonra Maniheizm'in de Anadolu'ya taşındığını öne sürmektedir. Maniheizm, Anadolu'da birtakım tarikatların oluşmasında, dini öğretilerini geliştirmesinde önemli pay sahibidir.³ Maniheizm, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra da varlığını devam ettirmiş ve Anadolu topraklarında yeşeren tarikatları, inanç motifleriyle şekillendirmiştir. Bu tarikatlar arasında en dikkate değerlerinden birisinin de Bektaşilik olduğu bilinmektedir. Çalışmamızda öncelikle Maniheizm'in, Hristiyanlığın ve İslamiyet'in heterodoks tarikatlarını etkileme nedenlerinin teorik zemini incelenecektir. Sonrasında Maniheizm'in, Bogomilizm ve Bektaşilik üzerinde yaptığı etkiler ortaya konulacaktır. Ayrıca Bogomilizm'in oluşum sürecinde etkili olan Anadolu kökenli Pavlikanizm üzerindeki Maniheist etkiler de ele alınacaktır. Bu çalışmada karşılaştırmalı tarihsel metot, deskriptif yöntem ve din fenomenolojisi yöntemlerine başvurulmuştur.

Bogomilizm konusunda Türkçe literatüre "Bogomilizm ve Bosna Kilisesi" kitabıyla önemli katkı sağlayan Kadir Albayrak, bu eserinde Bogomilizm'in oluşumunda etkili olan dinleri ele aldığı bölümde Maniheist köklere kısaca yer vermiştir. Kadir Albayrak Bogomilizm'in oluşumunda etkili

¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 4.

² Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 98-99.

³ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 97.

olan dini yapıları incelediği kitap bölümünde Maniheizm'in yanı sıra Gnostisizm*, Marsiyonizm, Pavlikanizm, Messeliyanizm ve Doketizm gibi heretik oluşumları da ele almıştır. "Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Topluluklarına Etkisi" isimli makalesiyle Türkçe literatüre katkı sağlayan Halim Işık, Bogomilizm'in düalist yapısına dikkat çekmiştir. Işık ayrıca çalışmasında, Bogomilizm'in Balkan sınırlarını aşarak Batı Avrupa Kathar cemaatini etkilediğine vurgu yapmıştır. Tayyip Okiç Bosna Hristiyanları ve Sarı Saltık üzerine yazdığı makalelerle Bogomilizm konusuna ışık tutan bir başka önemli isimdir. İsmail Kaygusuz'un "Anadolu'dan Batı Avrupa'ya Aykırı İnanç ve Düşünce Geleneği" isimli makalesinde Bogomilizm, heterodoks dini yapıların bağlamında işlenmiştir. İsmail Hodzic'in "Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri" isimli yüksek lisans tezi konuyu dinler tarihi ekseninde ele alan bir çalışmadır. Mustafa İmamoviç'in "Boşnakların Tarihi" isimli kitabı Bogomil meselesine yer veren bir başka eserdir. Esra Ateş'in "Din-Devlet İlişkileri Ekseninde 13. Ve 16. Yüzyılda Bogomilizm ve Tasavvuf Örneği Üzerinden Osmanlı'daki Heterodoks Hareketler" isimli yüksek lisans tezi konuyu siyaset bilimi alanında ele alan güncel bir çalışma olarak ön plana çıkmaktadır. Mehmet Mekin Meçin'in "Zaman Felsefesi: Zürranizm" ve "Mitra'dan Mitraizme'e Geçişte Roma Aklı" isimli makaleleri birebir Bogomilizm'i konu edinmemekle birlikte; Bogomilizm'in teşekkülünde önemli rolü olan Gnostisizm'in farklı kollarını, Zürranizm ve Mitraizm'i mercek altına alarak Bogomilizm'in mistik alt yapısını anlamak konusunda yol gösterici olmuştur. Yabancı literatürde öne çıkan isimler şu şekildedir: Janet ve Bernard Hamilton, Dimiter Angelov, John Fine, Dimitri Obolensky. Bektaşılıkla ilgili oldukça geniş bir literatür karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu yayınların bir kısmı akademik ve bilimsel yöntemlerden ziyade ideolojik kaygılarla yazılmışlardır. Bizim çalışmamızın, konuya akademik ve bilimsel bir pencereden bakan araştırmacıların yayınlarını referans aldığının altını önemle çizmek istiyoruz. Ahmet Yaşar Ocak, Halil İnalçık, Irene Melikoff, Ahmet Refik, Ömer Lütfi Barkan, Mehmet Eröz, Besim Atalay, Hasluck gibi yazarların literatüre önemli katkıları bulunmaktadır. Bilhassa Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşılığı çok boyutlu bir şekilde ele alan bir yazardır. Ahmet Yaşar Ocak, "Alevi-Bektaşî İnançının İslam Öncesi Temelleri" isimli eserinde, Bektaşılık üzerindeki İran kökenli dinlerin etkisiyle ilgili kısımda Maniheizm'in Bektaşılık üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Mehmet Alıcı'nın "Işığın Elçisi Mani ve Onun Gnostik Düşüncesi" isimli eseri ve Harun Güngör'ün makaleleri Maniheizm'le ilgili Türkçe literatüre katkı sağlayan çalışmalardır. Dilâ Baran'ın "Mani ve Öğretileri" isimli yüksek lisans tezi ve "Maniheizm'de Misyon Anlayışı ve Maniheist Adda'nın Roma İmparatorluğuna Yönelik Misyon Faaliyetleri" isimli makalesi dinler tarihi alanındaki güncel çalışmalardandır. Türk Dili ve Türk Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda Uygur kültürüyle ilgisi bağlamında Maniheizm'e yer verilmiştir. Münevver Ebru Zeren'in "Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri" isimli doktora tezi, Selim Karakaş'ın "Türk Tarihinde Maniheizm VIII.- XIII. yüzyıllar" isimli doktora tezi, Betül Özbay'ın "Huastuanifit: Maniheist Uygurların Tövbe Duası" isimli eserleri bu alanda öne çıkan çalışmalardır. Yabancı literatürde de Maniheizm'le ilgili hatırı sayılır derecede çalışma mevcuttur. Bu kaynaklarda Maniheizm'in tarihsel gelişimi, efsaneleri, inanç esasları, kutsal metinleri ve dini uygulamaları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Ortak Maniheist köklere sahip olan Bogomilizm ve Bektaşılık, Hristiyanlığın ve İslamiyet'in heterodoks kanadını temsil eden akımlar olarak Balkanlarda buluşmuşlardır. Balkan coğrafyasındaki bu buluşmanın siyasi, demografik ve ekonomik nedenlerin yanı sıra iki dini yapının ortak heretik kökleri sayesinde olumlu bir süreç olarak yaşandığı kanaatindeyiz. Çünkü Katolik ve Ortodoks olmayı

* Gnostisizm: Gnostisizm, 'gnosis' i öğretilerinin merkezi haline getiren dini akımın adıdır. Gnostik ise 'gnosis' i rehber edinerek ruhun kurtuluşunu hedef edinmiş kimseler için kullanılan bir terimdir. Bk. Stephan A. Hoeller, *Gnosticism: New Light On The Ancient Tradition of Inner Knowing*, (Wheaton: Quest Books, 2002), 2; Gnostisizm'in temelini teşkil eden gnosis; kişinin ulûhiyete ve tanrısallığa herhangi bir aracı olmadan ulaşmasını sağlayan bireysel bir aydınlanmadır. (Andrew Phillip, Smith, *A Dictionary of Gnosticism* (US: Quest Books, 2009), 102.

tercih eden Bogomillerden geriye kalanlar başta Bektaşilik olmak üzere İslamiyet'in heterodoks tarikatları vasıtasıyla Müslüman olma eğilimi göstermişlerdir. Gerekli durumlarda inançlarını gizli bir şekilde yaşamaktan çekinmeyen Bogomiller için, Bektaşilik gibi kendi inançlarından bir parça bulabilecekleri bir tarikatın çatısı altında gizlenmek gibi bir ihtimalin varlığı da akılda tutulmalıdır. Bu makale Bektaşilik ve Bogomilizm'i aynı çalışmanın çatısı altında buluşturması ve benzer gnostik kökenler ekseninde karşılaştırmalı olarak ele alması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmamızda iki dini akım arasındaki etkileşimin niteliği coğrafi bir karşılaşmanın ötesinde, dünyayı anlamlandırma çabasında benzer bir paradigmanın içinde yer almaları olgusu dikkate alınarak yorumlanmıştır.

1. Heterodoks Tarikatlar Üzerindeki Maniheist Etkilerin Nedenleri

Maniheizm, kurucusu Mani olan, 3. yüzyıldan itibaren İran'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmayı başaran gnostik kökenli bir dindir. Maniheizm kendisinden önce ortaya çıkan Zerdüştilik, Hristiyanlık ve Budizm gibi köklü dini geleneklerin kurtarıcı beklentisini karşılamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda geniş çaplı yayılma faaliyetleri sayesinde evrensel bir din olmayı başarmıştır.⁴ 3. yüzyılda Maniheizm başta Mısır olmak üzere Afrika'da hızla ilerlemeye başlamıştır. 4. yüzyıla gelindiğindeyse evrensel olma yolunda hızla ilerleyen Maniheizm Afrika yoluyla İspanya ve İtalya'ya geçmiş; Anadolu'da da yayılma imkânı bulmuştur. Harun Güngör 9. yüzyıla gelindiğinde Maniheizm'in, Bizans İmparatorluğu içinde de taraftar toplayınca bir tehdit olarak algılanmaya başladığını ve sert tepkilerle karşılaştığını yazar. Bunun bir sonucu olarak Maniheizm, 7. yüzyılda Ermenistan'da doğmuş olan Pavlikanizm'in bir uzantısı gibi görünerek varlığını devam ettirmiştir. Mani dini metinlerinin pek çoğu misyonerler tarafından Ermeniceye çevrilmiştir. Maniheizm, Bogomilizm ve Katharizm'in doğuşuna da etki ederek Avrupa'da da derin izler bırakmıştır. Harun Güngör'e göre Bogomilizm ve Katharizm tamamıyla Maniheizm'e dayanmasa bile barındırdıkları ortak gnostik unsurlar sebebiyle bir bağlantıları olduğu da yadsınamaz.⁵ Maniheizm'i gnostik kılan önemli unsurlardan birisi de hakikate ulaşmanın evrenin sırtına vakıf olmakla mümkün olmasıdır. Gnostik düşünceye göre dünya kusurlu, kötü bir yerdir. Yani evrenin sırtlarına, mutlak kurtuluşa, hakikate ulaşmak isteyen kimse dünyadan elini eteğini çekmelidir. Bu durum karşımıza gnostik düalizm fikrini çıkarmaktadır.

Kurt Rudolph'a göre gnostik düalizm Maniheizm öğretisinde İran kültürüyle şekillenir ve çok katı bir biçimde ortaya konur. Eskatolojik olan Maniheist öğretide *gnos* (irfan/kurtarıcı bilgi) insanın kurtuluşunun garantörüdür. Çünkü iyiliğin/ışığın ve kötülüğün/karanlığın savaşının verildiği evrende, ışığın potansiyel taşıyıcısı olarak insan *gnos'u* elde ettiğinde kurtuluşunu da elde edecektir.⁶ *Gnos* ruhun bireysel kurtuluşunu sağlayan kişisel, aracısız ve sezgisel bir bilgi türüdür. *Gnos* sahibi kişi bir bakıma hikmet sahibi kişidir. Bazı araştırmacılara göre bu çok özel bilgi türünü öğretisinin merkezine alan Gnostisizm, yalnızca Yunan ve Doğu geleneklerinin bir sentezidir; kimine göreyse Hristiyanlığın Helenistik bir yorumundan ibarettir. Örneğin Kurt Rudolph'a göre gnostik öğretiler kendinden önceki dini geleneklerin içinden türediğinden dolayı yeterince özgün değildir. Ancak Mehmet Alıcı bu noktada Kurt Rudolph ve onun gibi düşünen araştırmacılardan farklı bir bakış açısına sahiptir. Mehmet Alıcı'ya göre gnostik dini hareketler kendilerine özgü bir dini öğreti oluşturmayı başarmışlardır. Mehmet Alıcı'ya göre bunun en güzel iki örneği Maniheizm ve Mandeizm yani Sabiilik'tir. Hatta gnostik hareket özgün olmasının yanı sıra, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi kurumsal dinleri etkileyen

⁴ Kurt Rudolph, *Gnosis: The Nature & History of Gnosticism*, çev. Robert McLahan Wilson (San Francisco: Harper & Row, 1987), 132.

⁵ Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 5 (Ocak 1988), 148-149.

⁶ Kurt Rudolph, "Maniheizm", çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 387.

ve bu dinler arasında gnostik düşünceyi temel almış kimi toplulukların çıkmasını sağlayan bir üst-söylem olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.⁷

Russell'a göre Maniheizm Hristiyanlığı temel alarak oluşmamıştır. Mani ve takipçileri Hristiyanlığa daha çok kendi dini öğretileri açısından yaklaşmışlardır. Bu açıdan ele alındığında Maniheizm, Hristiyanlığın heretik bir kolu olarak değil; Hristiyan Gnostisizm'inden etkilenen ve tarihsel olarak kendinden sonra ortaya çıkan pek çok heretik cemaatin temeli kabul edilen bağımsız bir din olarak algılanmalıdır.⁸ Harun Güngör'ün fikirleri de Mehmet Alıcı'nın ve Russell'ın fikirleriyle paraleldir. Maniheizm, Hristiyanlığın bir mezhebi gibi kabul edilmemelidir. Evrensel, yayılma politikası izleyen ve kitapları olan bir din olarak Maniheizm diğer dinler kadar özgün bir değere sahiptir. Ayrıca Harun Güngör'ün Julien Ries'ten aktardığına göre Maniheizm İran kültüründen ziyade Budist ve Hristiyan kültürlerinden etkilenmiştir.⁹ Bu bakımdan Harun Güngör'ün görüşlerinin Kurt Rudolph ve onun gibi düşünen diğer araştırmacıların fikirleriyle uyuşmadığı görülmektedir. Maniheizm'in Bektaşılığa olan etkisi; Atalar Kültü, Şamanizm, Hristiyanlık, Budizm ve Maniheizm gibi pek çok dini içeren, Türklerin Orta Asya geçmişinden kaynaklanır. Türklerin, bu dinlerin bazılarını aynı anda inandığı dönemler de olmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra Müslümanlığa geçen Türkler eski inançlarını hemen bırakmamışlar, yeni inançlarıyla sentezlemişlerdir. İşte bu karmaşık dönemlerde ortaya çıkan heterodoks tarikatlar Maniheizm'in de içinde bulunduğu eski dinleri İslamiyet'le harmanlamıştır.¹⁰ Bektaşılık bunlar içinde en dikkat çekici olandır. Hristiyanlık, Budizm, Zerdüştlük, Şia etkisinin yanı sıra Maniheizt etkilere de sahiptir.

Bogomiller, Hristiyanlığı gnostik düalizmle harmanlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Bogomilizm'in pek özgün olduğu söylenemez. Ancak Bogomillerin söylemlerine göre asıl, hakiki ve saf Hristiyanlar kendileridir. Elbette Katolik bakış açısıyla değerlendirildiğinde Bogomiller sapkın Hristiyanlardır hatta onlara Hristiyan bile denilemez. Ancak eklektik bir öğreti olmakla birlikte Bogomilizm'in, Hristiyanlığa farklı bir yorum getirmesi bağlamında bir özgünlüğe sahip olduğunu söylemek de mümkündür. Belki de bu özgün yanı sayesinde Bulgaristan'dan başlayarak Sırbistan, Bosna gibi pek çok Balkan bölgesinde benzer kültürleri yaşayan Slavlar arasında yaygınlaşmayı başarmıştır. Maniheizm kadar evrensel olmamakla birlikte Bogomilizm'in Balkan sınırlarını aşarak İstanbul topraklarına kadar ulaştığı; İtalya ve Fransa'ya kadar uzanıp Katharizm'e dönüştüğü bilgisi de kaynaklarda mevcuttur. Ancak bütün gnostik karakterli cemaatlerin dışı dönük olduğu gibi bir çıkarım yapmak doğru değildir. Nitekim halen yaşayan bir dini yapı olarak Sabiilik/Mandeanizm kendi içine kapalı bir sistemdir. Sabiilik günümüzde Irak'ın güney bölgelerinde sayıları yirmi bine bile ulaşmayan çok küçük bir topluluktur. Her ne kadar kaybolmaya yüz tutmuş bir gelenek olsa da Gnostik öğretinin günümüze kadar taşınmış ve yaşayan bir örneği olması bakımından Sabii literatürü çok değerlidir.¹¹ Maniheizm evrensel olma iddiası taşıyan bir dindir. Ancak Sabiiliğin böyle bir çabası yoktur, Mezopotomya topraklarından öteye geçmemiştir. Sabiilik ve Maniheizm gnostik düşüncenin iki özgün biçimi olması bakımından benzerlik göstermekle birlikte bu açıdan farklıdırlar. Orta Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Çin'e kadar çok geniş topraklara yayılan Maniheizm kadar evrensel olmamakla birlikte Bogomilizm, Mezopotomya sınırlarını aşmayan Mandeanizm (Sabiilik) kadar kendi içine kapalı değildir. Bektaşılık de "Bektaşılık sırrı" denilen özel bir bilgi türü içerdiği için gnostik yapıları bir tarikatır. Anadolu'dan Balkanlara kadar geniş bir yayılım gösteren Bektaşılık de kendi içine kapalı kalmamıştır.

⁷ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 16-17.

⁸ Jeffrey Burton Russell, *İblis-Erken Hristiyan Geleneği*, çev. Ahmet Fethi (Ankara: Panama Yayıncılık, 2018), 208.

⁹ Güngör, "Maniheizm", 145.

¹⁰ Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 94.

¹¹ Şinasi Gündüz, *Sabiiler, Son Gnostikler*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1995), 1.

Bogomilizm'in kökeninde Maniheizm'in olup olmadığı problemi de tartışmalı bir konudur. Bu konuda farklı görüşler vardır. Örneğin Janet ve Bernard Hamilton'a göre Pavlikanizm ve Bogomilizm gibi Hristiyan düalist dini akımların temelinde Maniheizm yoktur. Çünkü Maniheizm'de Hz. İsa'nın benzersiz bir rolü yoktur. Oysaki Ortodoks Hristiyanlıkta olduğu gibi Düalist Hristiyanlıkta da Hz. İsa tek kurtarıcıdır. Düalist Hristiyanların öğretilerini, Hristiyanlığın ana tezlerine eklenen farklı dini görüş ve felsefelerin bir karışımı gibi görmek doğru bir yaklaşım değildir. Onların durumu ancak Ortodoks Kilisesi'ni terk etmek ve Hristiyan öğretiyi sıra dışı bir tarzda yorumlamak olarak anlaşılmalıdır.¹² Harun Güngör'e göre Bogomilizm'in Balkanlarda ortaya çıkıp Güney Fransa'da Katharizm'e dönüştüğü serüvenin temelinde, Maniheizm'in Avrupa'da düşünsel ve dinsel hayatı derin biçimde etkilemesi yatmaktadır. Gerek Bogomilizm gerekse Katharizm, Maniheizm'i büsbütün içermese de taşıdıkları ortak gnostik unsurlar nedeniyle bir ilişkileri olduğu da yadsınamaz.¹³ Bu ortak gnostik unsurlardan en önemlisi de kozmogoni anlayışları olsa gerektir. Gnostik evren tasarımının temelindeki düalizme göre tüm varlıklar iyi olan ışık tanrısının, aydınlığın sayesinde varlığa kavuşurlar. Karanlık yani kötülükse ancak fonksiyonel bir gereksinim olarak vuku bulur. Dolayısıyla karanlık ve aydınlık, kötü ve iyi eşit koşullarda çatışma içinde değillerdir. İyiliğin kötülüğe, aydınlığın karanlığa bir üstünlüğü vardır. Maniheizm'in düalist anlayışında da iki zıt güç birbirine eşdeğer görülmez. Bu da gnostik düalizm anlayışıyla örtüşmektedir.¹⁴ Bu bağlamda Bogomilizm'in de Maniheizm'e benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bu benzerliği daha iyi anlayabilmek için Maniheizm'in düalist kozmolojisini daha ayrıntılı biçimde ele almak yerinde olacaktır.

Maniheizm'in Düalist Kozmolojisi

Maniheizm'in düalist öğretisinde iyi ve kötü âlem ya da ışık (nur) âlemi ve karanlık âlem olarak betimlenen iki ayrı evren vardır. Birbirine zıt bu iki evrenin yaratıcıları da farklıdır. Işık âleminin yaratıcısı Zürvan'dır. Bu iki evren ezelden beridir vardır ve hiçbir zaman birbirlerine karışmamışlardır. Köken olarak hiçbir bağları yoktur. Bundan dolayı bu iki zıt evrenin yaratıcılarının da birbirleriyle hiçbir teması söz konusu değildir. Tahtını Karanlık âlemde çok uzakta (kuzeyde) kuran Işık âleminin tanrısı Zürvan saf iyilik ve nurdan oluşmuştur. Zürvan'ın evreni on iki katmanlıdır ve her bir evren katmanı "aeon" olarak adlandırılır.¹⁵ Bu bağlamda Mani'nin diğer gnostik düşünürlerle fikirlerinin örtüştüğü görülmektedir. Örneğin Valentinus'a göre ezelden beri var olan ve "Pleroma" adı verilen evrende varlığını sürdüren tanrı saf, hiç bozulmamış bir varlıktır. Bu tanrıdan on beş tane "aeon" türemiştir. Valentinus'un Pleroma evreninde yaşayan ve hiç bozulmamış olan tanrısıyla Maniheizm'in kurucusu Mani'nin "Zürvan" olarak isimlendirdiği tanrı, hiç bozulmamış olmaları ve "aeon" türetmeleri bakımından büyük benzerlik göstermektedir. Ancak Valentinus'un karanlık evrenle ilgili görüşleri ve Mani'nin görüşleri arasında bir farklılık olduğunu da belirtmeliyiz. Çünkü Valentinus'a göre karanlık olan maddi dünya Pleroma'nın kusurlu, kötü ve eksik bir yansımasıdır.¹⁶ Oysaki Mani'ye göre kusurlu olan karanlık evrenle saf nurdan, iyilikten oluşan ışık evreninin hiçbir bağlantısı söz konusu dahi olamaz. İyi ve kötü unsurların tek karşılaşma alanı yeryüzüdür. Bu nedenle dünya ışığın ve karanlığın, iyiliğin ve kötülüğün karışımı olan bir yerdir.¹⁷

Maniheizm kozmolojisinin çatısını oluşturan karanlık âlem ve ışık âlemi arasındaki ilişki üç aşamada gerçekleşir. Birinci evrede Zürvan'ın düşünmesinden Bilgelik/Hayatın Annesi (Sophia); Hayatın Annesinden ilk insan (Ohrmizdby) ortaya çıkmıştır. Ohrmizdby özü ışıktan mürekkep olan ve Hz. Âdem ile karıştırılmaması gereken tinsel bir varlıktır. İlk insandan (Ohrmizdby) su, hava, ateş, ışık ve

¹² Bernard Hamilton - Janet Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi: Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, çev. Barış Baysal (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010), 22.

¹³ Güngör, "Maniheizm", 149.

¹⁴ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 237.

¹⁵ Baki Adam (ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 283.

¹⁶ Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, çev. Selma Aygül Baş – Bilal Baş, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 99.

¹⁷ Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 282.

rüzgâr emanasyon yoluyla türemiştir. Bu beş unsur ilk insanın beş yardımcısı ya da başka ifadeyle beş oğludur. İlk insan ve beş yardımcısı karanlık güçlerle savaşa girer. Bu savaş sonunda yenileceklerini anlayan ilk insan ve yardımcıları karanlık güçlere kendi iradeleriyle teslim olurlar. Bu ise ikinci evrenin başlangıcıdır. İkinci evrede Ohrmizdby ışık âlemine tekrar çıkar, kozmos ve ilk insan çifti yaratılır. Üçüncü evre de böylece başlamış olur. Bu evrede Ohrmizdby ışık âlemine tekrar çıkmıştır ancak beş yardımcısı karanlık âlemde kalıp kozmosun oluşumunda aktif rol oynamışlardır. Sophia da karanlık âleme iner ve beş ışık varlığıyla birlikte kötü güçlerin çoğunu (arkhonlar) yok ederler. Karanlık ve ışığın birbirine karışmasıyla kozmos oluşur. Işık parçacıkları ve kötü varlıklar olan arkhonlar artık birbirine karışmış durumdadırlar. Örneğin hayvanların ve bitkilerin oluşumunda hem karanlık güçler hem de ışık parçacıkları birlikte rol alır. Arkhonlar ellerindeki ışık parçacıklarını kendi dünyalarında tutmak arzusuyla Nebroel ve Aşaklon olarak bilinen iki karanlık unsurun birleşmesini sağlarlar. İlk insan çifti olan Hz. Âdem ile Hz. Havva böylelikle fiziki olarak varlığa gelmiş olurlar. İlk insan çiftinin oluşumunda ışık parçacıklarının herhangi bir fonksiyonu olmamıştır ancak karanlıktan türeyen maddi bedenlerine ışık parçacıkları yerleştirilmiştir. İlk insan çiftinin karanlık güçlerden türetilme sebebi ışık varlıklarının bu dünyada hapsedilmesini sağlamaktır. Hz. Âdem'in kendi varlığında ışık parçacıklarını yani maddi yanının dışındaki manevi yanını öğrenmesi görevini Hz. İsa üstlenmiştir. Hz. İsa Hz. Âdem'e gerçeği anlatmak ve Hz. Havva ile birleşmemesi konusunda uyarmak için kozmosa inmiştir. Çünkü bu birliktelik gerçekleşirse insan nesli çoğalacak ve ışık parçacıklarının yeryüzündeki tutsaklığı devam edecektir. Nitekim Hz. Âdem, Hz. İsa'nın uyarısına rağmen Hz. Havva'dan uzak duramayacaktır. Hz. Havva'nın kötü varlıklarla birleşmesinden Habil ve Kabil; Hz. Âdem'le birleşmesinden Şit doğar. Böylelikle ışık parçacıklarının bu maddi dünyadaki tutsaklıkları da tescillenmiş olur. Maddi dünya tamamen karanlık unsurların bir yaratımıdır. Maddi dünyada hapsedilen ışık parçacıklarıysa kurtarılmayı beklemektedir. Bu ise çok özel bir bilgi türü olan “gnos” sayesinde mümkündür.¹⁸

Maniheizt kozmogonide “gnos”, Mani'nin “Muhteşem İsa” (Hradesehryezd) olarak da adlandırdığı Hz. İsa aracılığıyla seçilmiş kişilere iletilir. Hz. İsa, Hz. Âdem'i uyarmak için kozmosa inmiştir. Maniheizt gnostik mitosta bu buluşma Muhteşem İsa'nın görevlendirdiği Işık Zihni (Manuhmed) ve yüksek semadan inen iki yüz div (kötü varlık) sayesinde vuku bulur. Ancak Hz. Havva bu zihin aydınlanmasından nasiplenmemiştir; çünkü O'nun karanlık güçlerle daha fazla münasebeti vardır. Hz. Âdem'e tanınan ayrıcalık oğlu Şit'e de tanınmıştır ve Şit de insan bedenine tutsak edilen ışık parçacıklarının özgürleşmesi için gerekli olan “gnos”a sahip olmuştur. Tarih boyunca seçilmiş kimseler/dini şahsiyetler (Zerdüş, Buddha, İsa Mesih) “gnos”a sahiptir ve insanoğlunu uyarmak için varlığa gelmişlerdir.¹⁹

Maniheizt öğretisi ışık âlemi ve karanlık âlem karşıtlığını insanoğlu söz konusu olduğunda ruh ve beden karşıtlığına dönüştürmüştür. Hatta bu karşıtlık çeşitli sembol ve metaforların kullanılmasına neden olmuştur. Örneğin insan ruhunda saklanmış olan ışık parçacıkları “inci metaforuyla” simgelenmiştir. Nasıl ki denizin dibinde olan incinin suya dalarak çıkarılması gerekiyorsa; insan bedenine hapsedilen ışık parçacıklarının da kişinin ruhunun derinliklerine dalarak “gnos” vasıtasıyla çıkarılması gerekir. Mehmet Alıcı'nın Klijn'den aktardığına göre inci benzetmesi, Maniheizm'den önce Apokrif İncillerden biri olan *Thomas'ın İşleri*'nde yapılmıştır. Daha önce Elhasai tarikatının bir üyesi olan Mani, bu apokrif metni okumuş ve inci benzetmesini buradan öğrenmiş olabilir.²⁰ Biçimsel olarak ilahi niteliğini taşıyan metafor, varoluşsal bunalımların insanı içine sürüklediği metafiziksel girdaptan kurtuluşun, “gnos” sayesinde mümkün olduğu mesajını vermektedir.²¹ Maniheizm'in maddi olanı

¹⁸ Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 284-287.

¹⁹ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 328-329.

²⁰ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 340-341.

²¹ Meçin, Mehmet Mekin, “İnsani Gurbetin Arkaik Bir Örneği: İnci İlahisi”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 30 (Ekim 2022), 858.

kusurlu gören düalist kozmogonisi, heterodoks dini yapılara yukarıda anlatılan temalarla ilham vermiştir.

1.2. Maniheizm’de Cemaat yapısı

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız Maniheizm gnostik kozmogonisi, bireysel kurtuluş üzerine kurulmuştur. Bu bireysel kurtuluş “gnos” sayesinde insan bedenine hapsedilmiş ışık parçacıklarının serbest bırakılmasıyla mümkündür. Ancak ışık parçacıklarının “gnos”la özgürlüğüne kavuşması her insana nasip olmaz. Bu noktada Maniheizm’in cemaat yapısındaki bir ayrımı belirtmemiz gerekiyor: “Seçkinler ve Dinleyiciler.” Maniheizm’in hiyerarşik yapısı şu şekildedir: Mani’nin vekili olarak kilisenin başı yani *archegos*, on iki havari ya da öğretici yani *magistri*, yetmiş iki piskopos ya da diyakoz, üç yüz altmış kişilik mütevelli heyeti. Mütevelli heyeti yaşlılardan ve belli bir statüsü olmayan seçkinlerden oluşur.²² Yaşam biçimlerine değinecek olursak “Seçkinler Sınıfı” maddi ve manevi anlamda katı bir perhiz uygulayarak çileci bir hayat yaşamak zorundadırlar; çünkü onların görevi maddi unsurlardan uzak kalarak ışık yoğunluğunu arttırmaktır. Bunun için uymaları gereken kurallar vardır. Evlenemezler, içki içemezler, tarım yapamazlar, et yiyemezler, hiçbir canlıya zarar veremezler, kötü söz söyleyemezler. Maddi unsurlardan soyutlandıkları bu yaşam tarzlarının yanı sıra asıl görevleri; halkı dini açıdan bilgilendirmek, ayinleri uygun şekilde yönetmek, Zürvan’a dua etmek, dini yayma faaliyetlerinde bulunmak, kutsal metinleri okumak ve aynı zamanda öğretmektir. “Dinleyiciler Sınıfı” ise sivil halktan oluşur. Dinleyiciler evlenip tarım yapabilirler; seçkinler sınıfının yaşadığı çileci hayatı yaşama zorunlulukları yoktur. Ancak sınıflar arası bu yaşam tarzı farklılığının bireysel kurtuluş açısından da doğurduğu farklılıklar vardır. Seçkinler Sınıfı maddi unsurlardan soyutlandıkları bu çileci/asketik hayat tarzına tam anlamıyla uydukları takdirde hakikate vakıf olacaklar ve öldükten sonra ruhları Işık Âlemi’ne yükselecektir. Ancak Dinleyici Sınıfı açısından durum biraz farklıdır. Dinleyici Sınıfı üyeleri tamamen maddi unsurlardan soyutlandıkları bir hayat yaşamadıkları için, Seçkinler Sınıfı üyesi olarak enkarne olana kadar reenkarnasyon döngüsüne girerler.²³ Maniheizm’in cemaat yapısındaki bu ayrımı Bogomilizm’de de görmekteyiz. Bogomillerin cemaat yapısı da Seçkinler Sınıfı ve Dinleyiciler Sınıfı olarak ayrılır. Bu yapılanmanın Bogomilizm’e, Maniheizm’den miras kalmış olasılığı yüksektir. Bogomilizm ve Maniheizm’in cemaat yapılarını, Bogomilizm’le ilgili bölümde tekrar ele alacağız.

Mehmet Alıcı’nın Biruni’den aktardığına göre Mani reenkarnasyon inancını –ki buna Maniheizm’de doğum-ölüm döngüsü ya da zad-mord döngüsü de denir- İran’dan Hindistan’a gittiği dönemde Hint inançlarından öğrenmiştir. Reenkarnasyon inancı Mani öğretisinde gnostik bağlamda yeniden yorumlanıp tanımlanmıştır. Mehmet Alıcı’nın Archelaus’tan aktardığına göre Maniheizm öğretide hakikate vakıf olmayan yani “gnos”a ulaşamayan kişi cehenneme gider ve yeniden maddi bedene girerek bu dünyaya geri döner. Turfan belgelerine göre yeniden girilen bu beden, hayvan bedeni de olabilir. Maniheizm’de zad-mord döngüsü olarak da adlandırılan bu yeniden doğuş döngüsüne girenler tüm dini gereklilikleri yerine getirirler bile dinleyiciler sınıfıdır. Dinleyici sınıftan bir kişinin zad-mord döngüsünden kurtulmasının tek yolu; her enkarnede ilerleme kaydetmesi ve nihayet seçkinler sınıfı olarak yeniden enkarne olduğunda maddi dünyanın tüm unsurlarından soyutlanarak karanlık güçlerin ele geçirdiği bedeninde hapseden ruhunu ve ışık parçacıklarını özgürleştirerek Işık Âlemi’ne yükselmektir.²⁴ Maniheizm literatürde bu döngü “ateş denizi” benzetmesiyle anlatılır. Bedende tutsak olan ışık parçacıklarının özgürlüğüne kavuşması, ateş denizinin devasa dalgalarından kurtulmaya benzetilir.²⁵ Zad-mord olarak isimlendirilen reenkarnasyon döngüsü Janet ve Bernard Hamilton’a göre İran’dan sürgün edilince bir süre Hindistan’da yaşayan Mani’nin Mahayana Budizm’inden

²² Rudolph, “Maniheizm”, 390.

²³ Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 290-291.

²⁴ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 347-349.

²⁵ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 51.

etkilenmesinin bir sonucudur; düalist kozmolojisi Zerdüştlük'ten, kurtuluş öğretisi de Gnostik Hristiyanlıktan alınmıştır. Bu görünüşüyle Maniheizm eklektik bir dindir.²⁶

Maniheizm'de dikkat çeken bir başka husus da ruhun kurtuluşu için gerekli olan üç temel unsurdur. Bunlar ağzın mührü, elin mührü ve kalbin mührüdür. Ağzın mührü hem kötü sözden, dedikodudan, küfürden uzak durmakla hem de bazı yiyeceklerin yenilmesinin yasak oluşuyla ilgilidir. Örneğin et, süt, yumurta gibi hayvansal gıdaların tüketilmemesi gerekir. Çünkü Maniheizm inancına göre hayvansal gıdalar içinde çok fazla ışık parçacığı taşımazlar. Bitkiler de bu maddi dünyanın kötülüğünü barındırmakla birlikte hayvansal gıdalara kıyasla içlerinde daha fazla ışık parçacığı taşırlar. Bu nedenle bitkisel gıdalar yenilip içilebilir. Mani özellikle soğan, pırasa, mantar ve kırmızı renkli meyveleri önermiştir. Ancak şarap kesinlikle yasaktır. Elin mührünün kapsamı oldukça geniştir. İnsan ve hayvan öldürmek yasaktır. Çünkü insan, içinde ışık parçacıklarını en çok taşıyan varlıktır. Hayvanlar da insan kadar olmamakla birlikte ışık parçacıkları taşıdığından hayvanın canına kastedilmemelidir. Ayrıca hayvanlardan daha fazla ışık parçacığı taşıyan bitkiler konusunda da katı kurallar söz konusudur. Ağaçları kesmek, bitkileri koparmak, meyveleri toplamak yasaktır. Hırsızlık yapmak ve ihtiyaç fazlası mal biriktirmek de elin mührü kapsamındaki yasaklardanır. Kalbin mührüyse evliliğin ve cinsel ilişkinin yasaklanmasını içerir. Çünkü evlilik neslin devamını getirir; neslin devam etmesi de ışık parçacıklarının yeni bedenlerde tutsak olmasına sebep olur. Bu da kurtuluşu geciktirir. Bu üç mührü katı biçimde uyması gerekenler Seçkinler Sınıfıdır. Seçkinler Sınıfı sadakayla, dilencilikle geçinirler. Kendilerine sunulan yiyecekleri yemeden önce dua ederler. “*Seni toplayan, öğüten, pişiren ben değilim...*” şeklinde bir duadır bu. Dinleyiciler ise halktan insanlardır, evlenebilirler ve Seçkinler Sınıfı kadar katı kurallarla yaşamazlar. Ancak tek eşli olmalıdırlar ve az çocuk yapmaları gerekir.²⁷ Harun Güngör'ün Mehmet Fuat Köprülü'den aktardığına göre Maniheizm'in ağzın, elin ve kalbin mührünü içeren ahlak anlayışı Türk düşünce sistemine de sirayet etmiştir. Hatta bu etki heretik kabul edilen dini gruplar vasıtasıyla Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Bektaşılık anlayışında yer alan eline, beline, diline sahip olma düsturu kuvvetle muhtemel Maniheizm etkisi içermektedir.²⁸

2. Bogomilizm'in Öncüsü Olarak Pavlikanizm'de Maniheizm Etkisi

Bogomilizm'in kökenlerinde olduğu düşünülen bir diğer dini akım da Pavlusçuluk olarak da adlandırılan Pavlikanizm'dir. Lütfi Mi'veş'in Solovjev'den aktardığına göre hem Bogomilizm hem de Pavlikanizm, Maniheizm öğretisini Anadolu'da devam ettiren dini yapılanmalardır.²⁹ Ancak Janet Hamilton ve Bernard Hamilton'a göre düalist Hristiyan akımların Neo-Maniheist olarak yansıtılması doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü eklektik bir din olan Maniheizm özünde zaten Hristiyanlık değildir. Elbette düalist Hristiyan dini yapılanmalar Maniheizm'den etkilenmişlerdir; ancak yine de Neo-Maniheist olarak lanse edilmemelidirler.³⁰

Janet Hamilton ve Bernard Hamilton, Sicilyalı Peter isimli bir yazarın Bulgaristan Başpiskoposuna ithaf ettiği *Pavlikanların Tarihi* isimli kitabın giriş kısmındaki ilginç bir bilgiyi paylaşmaktadır. Kitabın giriş kısmında Sicilyalı Peter, 869-870 yıllarında Pavlikanizm'in merkezi sayılan Tephrike'ye (Bugünkü Sivas Divriği) yaptığı ziyarette edindiği izlenimleri aktarır. Buna göre Pavlikanlar, içlerinden bir grubu Bulgaristan'da misyonerlik faaliyetleri yapmak üzere göndermeyi planlamaktadırlar. Janet Hamilton ve Bernard Hamilton'ın yorumuna göre; zaten o tarihte yaklaşık yüz yıldır Trakya'da yaşayan bir grup Pavlikan olduğu için Bulgaristan sınırlarına sızmak ve

²⁶ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 20.

²⁷ Güngör, “Maniheizm”, 163-165.

²⁸ Güngör, “Maniheizm”, 165.

²⁹ Lütfi Mi'veş, “Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna”, çev. Kadir Albayrak, *Düşünce, Siyaset ve Sosyal Bilimler Dergisi* 36/37 (Ocak/Nisan 2004), 183-190.

³⁰ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 20.

misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak Pavlikanlar için hiç de zor olmayacaktır. Balkanların, Danube'nin güneyinde kalan kısmının altıncı yüzyılda Hristiyan olduğu bilinmektedir. Ancak daha sonraları pagan Slavlar, kalabalık bir şekilde bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bundan dolayı bölgedeki kilise oluşumu yok olmaya yüz tutmuştur. 681'de Danube'nin güneyine ilk yerleşen Bulgarlar dokuzuncu yüzyılın ortalarında dev bir krallık kurmayı başarmışlardır.³¹ J. Fine, Danube'nin güneyine yerleşen Bulgarların büyük çoğunluğunun o dönemde pagan olduğunu yazar. Liderleri Boris Han (852-889) Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmek istiyordu. Halkını Hristiyanlaştırmak için hem Ortodoks hem Katolik misyonerleri davet etmiştir. Boris Han nihayetinde, 870 yılında Konstantinopolis Patriğinin otoritesini tercih etmiştir.³² Kuvvetle muhtemel, Hristiyanlığın henüz yeni kabul gördüğü 870'li yıllarda, Bulgaristan'da donanımlı Hristiyanların sayısı oldukça azdır. Zira köylerde Ortodoks din adamları ağı kurmak da hayli zaman almıştır. Bu nedenle halkın zihni karışıktır. Hristiyan dogmalara mı inanmalıydılar? Yoksa eski gelenekleri olan pagan mitolojilere mi? Halkın büyük kısmı Hristiyan inancını yaşamanın farklı yollarından da haberdardır. Çünkü aynı anda hem Katolik hem de Ortodoks misyonerleri görmüşlerdir. Böylesi kaotik bir ortamda kuşkusuz Pavlikan misyonerler de yoğun şekilde faaliyetlerde bulunmuş ve halkı etkilemişlerdir.³³ Pavlikanların Bulgaristan'da dokuzuncu yüzyılın sonunda kendilerine adam kazandırdığı, araştırmacı-rahip Psikopos John tarafından da doğrulanmıştır. Psikopos John, Boris Han'ın oğlu Symeon (893-927) zamanında yaşamıştır. Symeon'un, Maniheiztleri ve “Şeytan'ı Tanrı'nın büyük oğlu olarak adlandırmaktan utanmayan” pagan Slavları lanetlediği de bilinmektedir.³⁴ Bu bilgiler ışığında Pavlikanların, Bogomilizm'i etkileyen dini akımlardan birisi olduğu yorumu yapılabilir.

Bir başka görüşe göre ise, Pavlikanlar Adoptiyonizm akımının ilk temsilcisi olması bakımından dikkate değer bir isim olan Samsatlı Pavlus'tan etkilenmiş olabilirler. Adoptiyonizm, Hz. İsa'nın insan olarak doğduğunu ve ilahi bir doğaya sahip olmadığını; ancak otuzlu yaşlarında vaftiz olunca “Tanrı'nın oğlu” mertebesine kavuştuğunu savunan gnostik kökenli bir dini harekettir. Eğitimi Süryani manastırlarında alan Samsatlı Pavlus 260-268 yılları arasında Antakya Patrikliği de yapmıştır. Kısa sürede tüm Antakya'da sesini duyurmayı başarmıştır. Ancak teslisi reddeden ve sahil Hristiyanlıktan farklı görüşler savunan Pavlus bir süre sonra aforoz edilmiştir. Samsatlı Pavlus'un görüşlerinin Ebionitlerle benzerlik gösterdiği yönünde varsayımlar mevcuttur. Ermeni bir vali olan Gregori Magistros Pavlikanları yediği bir mektubunda güçlerini Samsatlı Pavlus'tan aldığını yazar. Magistros bir başka hitabında da Pavlikanları Ebionitlere benzetmiştir. Müslüman tarihçi Mesudi de Pavlikanları Samsatlı Pavlus'la irtibatlandırmıştır. Adoptiyonizm'in yanı sıra Montanus'un temsil ettiği Montanizm'i, Pavlikanizm'le ilişkilendiren araştırmacılar olmuştur. Onların Pavlikanizm ve Montanizm arasında kurdukları bağ, her iki dini yapılanmanın da “ikon karşıtı” bir tavır sergilemeleriyle ilgilidir. Ayrıca hem Pavlikanizm'in hem de Montanizm'in Hristiyan sahil anlayışını reddetmelerinin onlar arasında bir ortaklığa işaret ettiğini düşünen araştırmacılar da mevcuttur.³⁵ Pavlikanları Marsiyoncuların devamı olarak görenler de olmuştur. Ayrıca Pavlikanların Süryanilerle benzerlikler gösteren ilk Ermeni Hristiyanlar olduğu; Ortodoks kökenleri olmakla birlikte dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Ermeni Apostolik Kilisesinin hellenleştirilmesi sonucu heretik bir kimliğe büründüğü yönünde de iddialar mevcuttur. Ancak Ermeni Milli Kilisesi'nin Pavlikanlara destek vermek şöyle dursun onları dışladığı da bilinmektedir. O yüzden Pavlikanları

³¹ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 46.

³² John Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Michigan: The University of Michigan Press, 1991), 94-131

³³ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 46-47.

³⁴ Dimitri Obolensky, *The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism* (UK: Cambridge University Press, 2004), 89-95.

³⁵ Sakin Özışık, “Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 521-528.

coğrafi bir ortaklık nedeniyle Ermeni Kilisesi'nin bir parçası gibi görmek doğru bir yaklaşım değildir.³⁶

Pavlikanların kesin olarak hangi tarihte ortaya çıktıkları bilinmemekle birlikte altıncı ve dokuzuncu yüzyıllar arasında yaşadıkları tahmin edilmektedir. Bilhassa da 7. yüzyıldan itibaren bilfiil olarak tarih sahnesinde yer aldıkları düşünülmektedir. Merkezleri Sivas Divriği olan Pavlikanlar Bizans Devletiyle hep çatışma içinde olmuşlardır.³⁷ Pavlikanizm'e dair hemen hemen tüm kaynaklar karşıtları tarafından yazılmıştır. Bunların çoğu da Yunan kaynaklardır. Pavlikanizm'le ilgili yazılan üç ana kaynak vardır. Bunlardan ilki Sicilyalı Peter'e ait olan "*Pavlikanlar olarak da bilinen Maniheiztlerin Tarihi*" isimli metindir. Diğer iki metin esasında Sicilyalı Peter'in metninden devşirmedi. Bunların bir tanesi Keşiş Peter'in "*Maniheiztler olarak da bilinen Pavlikanlar hakkında bilgi*" isimli metindir ve Sicilyalı Peter'e ait olan metnin özetlenmiş, düzeltilmiş halidir. Diğeriyse Konstantinopolis Patriği Photius'a ait olan "*Maniheiztlerin yeniden ortaya çıkması üzerine kısa bir bilgi*" isimli metindir ve yine Sicilyalı Peter'in metninden türetilmiştir. Ölümünün ardından Bizans'ın en önemli araştırmacı din adamlarından birisi olarak görülen Photius Peter'in metnindeki karanlık noktaları aydınlatmıştır.³⁸ Bir keşiş olan Sicilyalı Peter, Bizans İmparatoru 1. Basileos tarafından bağımsız bir devlet kurmuş olan Pavlikan lideri Khryokheir'e elçi olarak gönderilmiştir. Bu görev için bir din adamının tercih edilmesinin temel nedeni büyük ihtimalle ancak teoloji bilgisi olan birisinin Pavlikanların inançlarını hakkıyla anlayıp değerlendirebileceği yönündeki kanıydı. Çünkü Bizans Devleti için bir tehdit unsuru oluşturan Pavlikanlarla ilgili daha önce gelen raporlar hep çelişkili bilgiler içeriyordu.³⁹ Burada dikkat çekici olan husus; Pavlikan cemaatiyle ilgili bilgi edindiğimiz ana kaynaklarda onların Maniheiztler olarak anılmasıdır.

Pavlikan kelimesinin köken olarak nereden geldiği hususu da muğlak bir konudur. Bu konudaki tartışmalar Latince telaffuzuyla "Pavlus" ya da Fransızca telaffuzuyla "Paul" ismi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ama bu Pavlus hangi Pavlus'tur? 3. yüzyılda Antakya Patriği olan Samsatlı Pavlus mu? Yoksa Aziz Pavlus mu? Ya da Kallinike isimli kadının iki oğlundan birisi olan Pavlus mu? Bizans Devleti'nin Doğu Vilayetlerinin Valisi Gregory Magistros'un Pavlikanları yermek için kullandığı bir ifade, araştırmacıların bir kısmının Pavlikanların isim babasının Samsatlı Pavlus olduğunu düşünmelerine yol açmıştır. Bahsi geçen ifade şöyledir: "*İşte görüyorsunuz zehirlerini Samsatlı Pavlus'tan alan Pavlikanları...*" Sakin Özişik'in Edward Gibbon'dan aktardığına göreyse Pavlikan isminin kökeni Aziz Pavlus'a işaret etmektedir. Gibbon'un bu şekilde düşünmesine neden olan şeyse Pavlikan liderlerinin kendilerine takma isim olarak Aziz Pavlus'un müritlerinin isimlerini seçmeleridir. Örneğin 7. yüzyılda Pavlikanların teşkilatlı bir yapı kurmasında büyük etkisi olan liderleri Konstantin, Aziz Pavlus'un en yakın müridi olan Silvanus'un adını kendisine takma ad olarak seçmiştir.⁴⁰ Pavlikan isminin kökeniyle ilgili üçüncü bir iddia da Kallinike isimli Maniheizt bir kadının Paul ve John isimli iki oğluyla ilgilidir. Kallinike'nin oğulları Paul ve John Maniheizm öğretisini yaymak için dolaşmışlardır. Ancak Obolensky'ye göre Kallinike ve iki oğlunun sözü edilen misyon faaliyetlerini tarihsel olarak kanıtlayacak pek bir veri yoktur.⁴¹ Bu insanlar tam olarak nerede, ne zaman yaşamışlardır ve gerçekten de yaymaya çalıştıkları öğreti Maniheizt öğretisi midir? Bu konu oldukça muğlaktır.

Pavlikanlar bu dünyanın Tanrısıyla cennetteki Tanrının tamamen farklı olduğuna inanırlardı. Sicilyalı Peter'e göre Pavlikanların sahih Hristiyan anlayıştan en büyük farkı onların mutlak düalist oluşudur ve bu mutlak düalizm Pavlikanizm'in esasında Maniheizm'in devamı olduğunu göstermektedir. Peter

³⁶ Sakin Özişik, "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi", 511-515.

³⁷ Sakin Özişik, "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi", 506.

³⁸ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 24-25.

³⁹ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 25.

⁴⁰ Sakin Özişik, "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi", 507-509.

⁴¹ Obolensky, *The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, 32.

kendine ait olan metinde *Heretikler* olarak nitelendirdiği Pavlikanların isimlerini vaizlerinden aldığını ve Maniheiztlerin artık Pavlikanlar olarak tanındığını yazmıştır.⁴² Ancak Bernard ve Janet Hamilton’a göre Peter’in bu fikirleri temelsiz varsayımlara dayanmaktadır. Çünkü Peter’in yaratmaya çalıştığı algı; Kallinike’nin oğullarının soyundan geldiğini düşündüğü Konstantin’in aslında bir Maniheizt olduğu ve kendi Maniheizt öğretisini büsbütün Hristiyan yazmalara dayandırmaya çalıştığıdır. Bernard ve Janet Hamilton’a göre bu iddiayı kanıtlayacak herhangi bir veri yoktur. Pavlikanlar düalist fikirlerle Maniheizm’den ziyade Zerdüştlük sayesinde tanışmışlardır. Bernard ve Janet Hamilton’a göre Pavlikanizm ve Maniheizm arasındaki bağ diğer bazı araştırmacıların savunduğu kadar kuvvetli olmasa da Bogomilizm ve Pavlikanizm arasında daha belirgin benzerlikler bulmak mümkündür. Örneğin Pavlikanizm’de Hz. İsa’nın gerçek bir bedeni olmadığı, Hz. Meryem’in, azizlerin, ikonların ve haçın kutsallığı olmadığı gibi fikirler Bogomilizm öğretisiyle örtüşmektedir.⁴³ Ancak bu türden benzerliklerin yanı sıra iki dini grubun uygulamalarında farklılıklar vardır.⁴⁴

Pavlikanizm ve Maniheizm arasındaki belirgin farklardan birisi Hamiltonlara göre Pavlikanlarda Maniheiztlerde olduğu gibi bir seçilmişler sınıfının olmayışıdır.⁴⁵ Her ne kadar Janet ve Bernard Hamilton Pavlikanizm ve Maniheizm arasındaki bağı zayıf bulsa da 20. yüzyıl araştırmalarında Bizans heretik grupların oluşumuyla ilgili en yaygın kanaat bu grupların Maniheizm ve Gnostisizm kökenli olduğu yönündedir. Heretik olarak nitelendirilen her grup, öğretisinin içeriğine derinlemesine bakılmaksızın Maniheizt olarak yaftalanmıştır. 20. yüzyıl araştırmalarında heretik topluluklarının ortaya çıkışıyla ilgili bir başka görüş de bu grupların feodal düzenin baskısına karşı bir tür köylü ve emekçi direnişi olarak vuku buldukları yönündedir. Heretik grupların ortaya çıkışını etnik ve coğrafi etkenlere bağlayan araştırmacılar da mevcuttur. Ama yine de 20. yüzyıl araştırmalarında Bizanslı heretik grupların ortaya çıkışıyla ilgili en güçlü ve yaygın görüş bu grupların Maniheizm ve Gnostisizm’le ilişkilendirilmesidir.⁴⁶ Ortaçağ heretik gruplarıyla ilgili araştırma yapan bilim insanlarının pek çoğu “Maniheizt” nitelendirmesinin bu grupları aşağılamak için kullanılan bir terim olduğu yönünde fikir birliği içerisindedir.⁴⁷ Gerek Maniheiztler gerek Pavlikanlar gerekse Bogomiller ortak gnostik kökenlerinin yanı sıra içinde bulundukları siyasal ve ekonomik düzenle anlaşılamayan dini yapılanmalardır. Bu dini akımların üçü de dönemlerinin baskın siyasi güçleri tarafından kovuşturmayla uğramışlardır. Bu üç gnostik cemaatin ortak kaderlerini, maddi âlemi kötü ve kirli bir yer olarak görmeleriyle ilişkilendirmek mümkündür. Kanaatimizce mal-mülk edinmeyi, çoğalmayı, dünya nimetlerinden faydalanmayı hor gören; asıl kurtuluşu bu dünyada aramayan bir cemaat, siyasi otoriteler tarafından elverişli bir cemaat olarak görülmemektedir. Çünkü böyle bir cemaat, devlet otoritesinin politik çıkarlarına hizmet edecek somut hiçbir varlıkla ikna edilemez.

Bizans Devleti’yle sürekli mücadele içinde olan Pavlikan Kilisesi 878 yılında Tephrike’de düşmüştür. Sonrasında iyi dövüşçüler olarak bilinen bazı Pavlikanlar Müslüman yönetimi altında yaşamayı sürdürmüşlerdir ve Müslümanlarla birlikte Haçlılara karşı omuz omuza savaşmışlardır. Pavlikanların bir kısmı da heretik inançlarına karşın iyi dövüşçü olduklarından Bizans ordularında, bilhassa Balkan bölgesinde istihdam edilmişlerdir. Balkanlarda Peçeneklerle birlikte sınır koruma görevi verilen Pavlikanların daha sonra Bogomillere dönüştüğü yönünde bir varsayım bulunmaktadır.⁴⁸ Kadir Albayrak’ın görüşüne göre Bizans Devleti’nin Batı sınırlarını korumak için Doğu’dan götördükleri bu insanların içinde Süryaniler, Yakubiler, Ermeniler, Keldaniler ve Nesturiler de mevcuttur. Keldaniler ve Bogomillerin kökeni olarak addedilen Pavlikanizm ve Maniheizm’in aynı coğrafyayı paylaşmış

⁴² Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 25-26.

⁴³ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 27-28.

⁴⁴ Sakin Özişik, “Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi”, 519.

⁴⁵ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 29.

⁴⁶ Sakin Özişik, “Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi”, 511.

⁴⁷ Kadir Albayrak, “İznik Konsili Öncesi ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu* (5-7 Eylül 2005), 119.

⁴⁸ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 43-45.

olması da dikkat çeken bir husustur. Ancak Maniheizm ve Pavlikanizm kökenlerini paylaşmış olmak Bogomilizm'in oluşumunda Keldaniliğin muhakkak bir etkisi olduğunu söylemek için yeterli de değildir.⁴⁹ Nitekim bu konuda yeterince tarihsel veri ve kanıt henüz bulunamamıştır. Ancak araştırılmaya değer bir husus olduğu da aşîkârdır.

3. Balkanlarda Bogomilizm'in Ortaya Çıkışına Neden Olan Toplumsal Koşullar

Bogomilizm 10. yüzyılda Bulgar Çarı Peter (927-969) zamanında ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaklaşık 250 yıldır tarih sahnesinde olan Bulgar Devleti siyasi gücünü Balkan Yarımadası'nda yoğun biçimde hissettirmekteydi.⁵⁰ Bizans Devleti'ne karşı, Bulgar Devleti kendi bünyesindeki farklı unsurlarla birlik olmuştur. Bizans düşmanlığının birleştirdiği farklı gruplar içinde Slavlar, zamanla baskın hale gelmiştir. Bogomilizm'in ortaya çıktığı 10. yüzyılda kendi öz kültür kimliğini oluşturmuş olan bir Bulgar milleti karşımıza çıkmaktadır.⁵¹

Kadir Albayrak'ın Erbstöser ve G. Nassi'den aktardığına göre Bizans ve Bulgar kültürü arasındaki farklılıklar Bogomilizm'in tarihsel gelişiminde önemli bir etkindir. Bizans Devleti'nin Bulgaristan üzerinde etkin olduğu dönemde, Bulgaristan Kilisesi İstanbul merkezli Doğu Kilisesi'ne bağlanmıştı. Bulgaristan'da gösterişli ve şaşalı manastırlar, kiliseler inşa edilmişti. İstanbul'dan getirtilen din adamları Bizans Kilisesi'nin doktrinlerini bu gösterişli, abartılı kilise ve manastırlarda benimsetmekle yükümlüydüler. İstanbul yani o dönem için Bizans merkezli yönetilen gösterişli kilise kültürü Slav kültürünü de hiçe sayıyordu. Bu durum soylu sınıfı hiç memnun etmemişti. Dahası Bulgaristan'daki feodal sistemde çiftçilikle geçimini sağlayan halk da çok fazla çalıştığı için dini ritüellere vakit ayıramıyordu. 10. yüzyılda ortaya çıkan yeni ve farklı bir din adamı sınıfı feodalizme ve zenginlik düşkünü Bizans Kilisesi'nin olumsuz etkilerine karşı halkta karşılığını bulmaya başlamıştı. Bu yeni din adamı sınıfı fakir Hindu keşişler gibi yoksul, sade bir hayat tarzını seçmişlerdi. Yeni yeni türeyen bu din adamları Bogomil papazlardı. Onlar sayesinde Bulgaristan topraklarında feodalizme ve Bizans Kilisesi'ne karşı bir mücadele ve bir bakıma bir reform hareketi başlamıştı. Bu hareketin adı Bogomilizm'di.⁵² Buna dayanarak; Bizans Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda Bulgar ve Slavların iyice yayılması ve Bizans'ın etkisini yitirmesiyle değişime uğrayan ekonomik ve toplumsal düzen, dini değerlerin algılanış biçimini de etkilemiştir, yorumu yapılabilir.

Bulgar Devleti'nde Bulgar ve Slav kökenli Feodal derebeyleri temsil eden sınıfa boyar sınıf denilmekteydi. Bulgar Devleti'nde ekonomik ve siyasal güç bu sınıfın elindeydi. Soyluların bu gücüne karşın köylü sınıfı çok zor koşullarda yaşam mücadelesi veriyordu ve çetin çalışma koşulları nedeniyle dini ritüellere vakit ayıramıyorlardı. Soylulara düzenli vergi vermek zorunda oldukları gibi; ordu için de yiyecek ve barınak temin etmek, kaleler ve köprüler inşa etmek, köy-kasaba ve yolları korumak gibi ek hizmetlerde bulunmak zorunda kalıyorlardı. Ayrıca boyar sınıfın Tanrı tarafından seçilmiş ilahi bir yönetici sınıf olduğu algısı da köylü sınıfın angarya hizmetleri yerine getirmesi konusunda itici bir güç olmuştu. Daha doğrusu bu algı, köylü sınıfa dayatılmaktaydı.⁵³

Bulgar köylü sınıfı, aşağı bir tabakada konumlandırıldığı bu toplumsal ve siyasal düzenden hiç de hoşnut değildi. Feodal düzenin baskısından yılmış olan köylüler ve şehirli fakir halk, kendilerini ikinci sınıf vatandaş konumuna sokan –daha doğrusu bu konumu rasyonalize etmeye çalışan- din anlayışını esasında pek benimseyememişti. Bogomilizm bu bağlamda, az önce de bahsettiğimiz yoksul bir hayatı benimseyen yeni din adamı sınıfı sayesinde, kilisenin desteklediği bu feodal sisteme karşı ortaya

⁴⁹ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 2005), 284-285.

⁵⁰ Angelov, *The Bogomil Movement* (Sofia: Sofia Press, 1987), 5.

⁵¹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 6; Obolensky, *The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, 63.

⁵² Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 129.

⁵³ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 170.

çıkmiş bir tepki hareketiydi.⁵⁴ Toplumsal, dinsel, düşünsel ve doktrinel olarak farklı araştırmacılar tarafından çok farklı boyutlarda anlaşılmalı çalışılmalı da J. Fine'e göre Bogomilizm'in Bulgar tarihi açısından dikkate alınması gereken önemli bir olgu olduğuna şüphe yoktur. J. Fine ayrıca Bogomilizm gibi maddeciliğe karşı bir dinsel akımın, maddi şeyleri önemseyen köylü kitleler arasında nasıl olup da yayılabildiğinin, açıklanması zor bir fenomen olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁵ Kanaatimizce fakir ve köylü de olsa "gnos" aracılığıyla bireysel kurtuluş olanağı sunan Maniheist etki sayesinde Bogomil öğreti halk arasında popüler hale gelmiştir.

Bogomilizm'in Balkanlardaki gelişiminde dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus da, 10. yüzyılın sonlarına doğru Bulgar topraklarının Bizans Devleti tarafından işgal tehdidine maruz kalmasıdır. Bogomilizm halk nezdinde "Boyar Sınıfa Karşı" bir köylü hareketi boyutundayken; Bizans tehdidi karşısında dengeler değişmeye başlamıştır. Bu yeni durumda Boyar sınıfını temsilen Ortodoks Hristiyanlar ve köylü sınıfını temsilen Bogomiller dış düşman Bizans Devleti'ne karşı ortak bir savaş vermeye başlamışlardır. 1018 yılında Bulgar topraklarının Bizans Devleti'nin eline geçmesiyle buradaki halk pek çok angarya iş ve vergiye maruz kalmıştır. Balkanlarda, Bizans işgali etkisiyle yaşanan bu toplumsal değişim sonucunda Bogomilizm'in daha çok yayılma imkânı bulunduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Hindu keşişlere benzeyen Bogomil rahiplere köylüler bu dönemde destek olmuştur. Çünkü Bizans işgalinin etkisini en ağır biçimde hissedenenler Balkan köylüleridir. Bizans işgali 11. -12. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu durum Bogomil halkın daha önceleri muhalefet ettikleri Bulgar Devleti'ne karşı fikirlerini ve tutumlarını değiştirmelerine vesile olmuştur. Bunun sonucu olarak Bogomillerde vatanseverlik duygularının daha çok geliştiği söylenebilir.⁵⁶ Bogomilizm'in Balkanlardaki seyrinin değişen Bulgar ve Bizans iktidarlarıyla geliştiğini söylemek mümkündür. Kimi zaman Bizans işgaline karşı boyar sınıfla ortak hareket eden Bogomillerin kimi zaman bu sınıfla sıkı bir mücadele içine girdiği bilinmektedir.

İçinde yaşadıkları siyasi ve toplumsal koşullarla girdikleri mücadele, Bogomillerin görüşlerini de etkilemiştir. Soylu sınıfın sömürüsüne maruz kalan Bogomil halk, bu dünyayı Şeytan'ın ülkesi olarak görür. Maddi ve dünyevi dünyadaki gücün temsilcisi olanlar şeytanın hizmetçileridir. Bu eleştirinin en önemli muhatabı da Katolik ve Ortodoks Kiliseleridir. Bogomiller arasında mülkiyet eşitsizliğine ve feodal sömürüye karşı olmalarına rağmen, öğretilerinde bu fikirlerini yeterince temellendirmemişlerdir. Bogomil öğretide bu dünyanın kötülüğün ve şeytanın işi olduğu; bu nedenle bu dünyanın maddi unsurlarından uzak durulması gerektiği hususlarına daha çok vurgu yapılmıştır. Elbette bu fikirler Bogomilizm'in düalist yapısıyla ve Maniheist kozmogoninin etkisiyle sıkı sıkıyla ilişkilidir. Ancak çarlara, boyarlara, efendilere direnmek; her ne kadar Bogomil öğretide yazılı bir amentü şeklinde lanse edilmemiş olsa da zor koşullar altında çalışan ve sömürülen halkta kendine bir karşılık bulmuştur.⁵⁷ Görüldüğü üzere Bogomilizm, muhalif bir hareket olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

3.1. Bogomilizm Üzerinde Maniheist Etkiler

Maniheizm, Bogomilizm üzerinde hem muhalif duruşuyla hem düalist öğretisiyle hem cemaat yapısıyla hem de ahlak anlayışıyla etki etmiştir. Tektanrıci anlayışa sahip olan ana akım Hristiyan öğretinin aksine Bogomilizm öğretisi, düalizm üzerine temellendirilmiştir. Bogomilizm'in düalist öğretisine göre evren, iyi ve kötü iki ilkenin çatışma alanıdır.⁵⁸ Örneğin Zerdüşt'lük'te çatışan bu iki ilke Ahura Mazda ve Ehrimen'di. Maniheizm'e göreyse Işık Âlemi ve Karanlık Âlem evrende çatışan iki zıt prensiptir. Maniheizm'in düalist öğretilerinden etkilenen Bogomillere göre Tanrı'nın iki oğlu

⁵⁴ Angelov, *The Bogomil Movement*, 9-10.

⁵⁵ Fine, *The Early Medieval Balkans*, 171-172.

⁵⁶ Angelov, *The Bogomil Movement*, 29-31.

⁵⁷ Angelov, *The Bogomil Movement*, 19.

⁵⁸ Angelov, *The Bogomil Movement*, 10.

vardır. Bunlardan birisi Şeytan birisi de İsa'dır. Bu inanç, düalist olmalarına rağmen büyük ihtimalle Pavlikanizm ve Maniheizm etkisiyle oluşmamıştır. Bogomillerin iki oğul inancını, Zerdüş dininin bir versiyonu olan Zürvanizm inancından miras almış olmaları daha yüksek bir ihtimaldir. Hamiltonlar Piskopos John'un, iki oğul inancının Bulgar topraklarında Bogomillerden önce de mevcut olduğuna dikkat çektiğini yazmaktadır. Bunun nedeni de kuvvetle muhtemel, Balkan topraklarından önce Rus steplerinde yaşamış olan Bulgarların o topraklarda Sasani kültürüyle etkileşime geçmiş olmalarıdır.⁵⁹ Hamiltonlar bu yorumu akımın ilk temsilcisi rahip Bogomil'in

Ancak Bogomillerin düalist öğretileri üzerinde İran etkisi olduğu varsayılrsa bile onların fikirlerini ateşleyen asıl fitilin daha ziyade Pavlikan rahipler olduğunu unutmamak gerekir. Fakat yine de maddi dünyanın ancak kötülük tanrısı tarafından yaratılmış olabileceği fikriyle Zürvanizm'e daha yakın bir düalizm inançları olduğu söylenebilir.⁶⁰ Hamiltonların bu yorumu, akımın ilk temsilcisi rahip Bogomil'in ılımlı düalist bir çizgide olduğu varsayımına dayanarak yapmış oldukları kanaatindeyiz. Heretik cemaatlerle ilgili belgeler tutan Sicilyalı Peter de heretikleri ılımlı düalist ve mutlak düalist olmak üzere ikiye ayırır. ılımlı düalizme göre iyi olan varlık kötü olan varlığa üstündür. Radikal ya da mutlak düalizmde ise iyi varlık ve kötü varlık birbirine eşittir ve aralarındaki savaş hiçbir zaman bitmez. Peter'e göre Pavlikanlar mutlak düalist, Bogomillerse ılımlı düalisttir. Rahip Kosmas'ın risalesinde tasvir edilen Bogomiller de ılımlı düalistlerdir. Bu paradigmadaki ılımlı düalizmin anlamı; maddi dünyanın Tanrı değil, Şeytan tarafından yaratıldığını kabul etmektir. Bogomil inancına göre Tanrı ve Şeytan olmak üzere birbirine her anlamda denk iki varlık yoktur. İyi olan tek yaratıcı Tanrı'dır ve Tanrı'nın İsa ve Şeytan olmak üzere iki oğlu vardır. Bu maddi, kusurlu dünyayı Tanrı'nın büyük oğlu Şeytan yaratmıştır.⁶¹ İyi Tanrı da görünmeyen metafizik âlemi yaratmıştır. Bogomil literatürde Satanail olarak da bilinen büyük oğul Şeytan maddi âlemin, gökyüzünün, yeryüzünün, güneşin, toprağın, kiliselerin ve haçın yaratıcısıdır.⁶² Tanrı'nın büyük oğlu Satanail insanı da yaratır; böylece Hz. Âdem ve Hz. Havva varlığa gelmiş olur. Ancak Satanail'in gücü Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın ancak bedenlerini yaratmaya yeter. Bu boş bedenlere ruh üflemesi için babasından yardım alması gerekecektir.⁶³ Bu da Bogomil öğretinin ılımlı düalist yapısını gösterir niteliktedir; çünkü Şeytan, Tanrı'yla eşit güçte değildir. Bogomil öğretilerde iyi ilke kötü ilkeye üstün bir konumdadır denilebilir.

Bogomillerin maddi dünyayı saf kötülükten ibaret gören yaklaşımları, asketik bir yaşam tarzını benimsemelerine de vesile olmuştur. Bunun için de fitratın gerektirdiği bazı ihtiyaçlardan uzak durmak Bogomiller için esastır.⁶⁴ Bu özellikleriyle Bogomilizm mistik bir din görünümü sergilemektedir. Pavlikanların Balkan coğrafyasına getirilmesinin hemen akabinde Bogomil rahiplerin görülmeye başlandığı bilinmektedir. Pavlikanlar da Maniheiztlerin bir uzantısıdır. Bundan dolayı Bogomillerin düalist anlayışlarında Zürvanizm etkisi olsa bile Maniheizm'in biraz daha ağır bastığını söylemek mümkündür. Maniheizt öğretinin, yeryüzünün yaratımında Zürvan'ın herhangi bir etkisi olmadığına dair görüşü de bunu destekler niteliktedir.⁶⁵ Meçin, Zürvanist öğretilerde iyilik ve kötülük içeren her yaratım potansiyelinin "zaman" sayesinde defakto konuma geldiğini yazar. Ehrimen ve Ahuramazda arasındaki mücadelenin iplerini elinde tutan "zaman", başlangıçta eşit olan iyilik ve kötülük güçleri arasındaki dengeyi iyiliğin lehine bozmuştur. Eğer kötü güçler, iyiliği ortadan kaldırmak idealiyle potansiyellerini kullanmamış olsalardı; güçleri bozuma uğramaz ve iyilikle denk olurlardı.⁶⁶ Bu bağlamda ele alındığında Zürvanizm'de iyiliğin kötülüğe galebe çaldığı ve bu yönüyle Zürvanist

⁵⁹ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 50.

⁶⁰ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 52.

⁶¹ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 48-49.

⁶² Russell, *İblis-Erken Hristiyan Geleneği*, 20-21.

⁶³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 11-12.

⁶⁴ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 52.

⁶⁵ Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 282.

⁶⁶ Meçin, Mehmet Mekin, "Zaman Felsefesi: Zürvanizm", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 / 2 (Aralık 2023), 502.

öğretinin Bogomil öğretiyle paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Balkan coğrafyasının girift dini yapısı göz önüne alındığında, Bogomil öğretinin teşekkülünde Maniheizm öğretinin mi yoksa Zürvanist öğretinin de daha etkili olduğu hususunu tespit etmek oldukça güçtür.

Mezopotomya ve Cibal bölgesinde temelleri atılan, sonrasında Anadolu’da ve Roma’da etkili olduğu anlaşılan gnostik öğretilerden birisi de Mitraizm’dir. Batı’da Hristiyanlık hâkim olana kadar etkili olduğu düşünülen Mitraizm’in, Doğu Roma’dan ziyade Batı Roma’da aktif olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Bogomil öğretinin Doğu Roma’ya daha yakın bir coğrafyada ortaya çıktığı göz önünde tutulduğunda; oluşumunda Mitraizm’in etkisi olup olmadığı konusu muğlak kalmaktadır. Kökenleri Cibal Bölgesi’nin gnostikleri olarak da nitelendirebileceğimiz maguslara kadar dayanan Mitraist öğreti, kendi içine kapalı sırlı yapısı nedeniyle gizemini hala korumaktadır. Hristiyanlığın, Roma’nın resmi dini kabul edilmesinden sonra tarih sahnesinden sessizce kaybolan Mitraizm, kuvvetle muhtemel İslamiyet’in ve Hristiyanlığın gnostik dini yapıları arasında varlığını gizlice muhafaza etmiştir.⁶⁸

Bogomiller, ahlaki yasalarını maddi olana önem vermemek üzerine inşa etmişlerdir: Et yemek, içki içmek, mal mülk sahibi olmak, eğlenmek genellikle uzak durdukları maddi eylemlerdir. Genel eğilim bu yönde olmakla birlikte, Bogomiller içinde ayrıcalıklı bir grup bilhassa tüm dünyevi işlerden uzak durmak zorundadır. Bu noktada Bogomillerde “mükemmeller, inananlar ve dinleyiciler” olmak üzere üç sınıfın olduğunu belirtelim. 10. yüzyıl başlarında İstanbul Patriği Rahip Theophylact’ın Bulgar kralı Peter’e yazdığı meşhur mektupta, Bogomillerde üç ana sınıfın bulunduğu bahsedilmektedir. Yine bu mektupta yazılanlara göre en azından ortaya ilk çıktığı zamanlarda Bogomillerin “ilk öğretmen” olarak adlandırdıkları tek bir liderleri vardı ve o lider kuvvetle muhtemelen Rahip Bogomil’di. Daha sonraki yüzyıllarda Mikail ve Vasili gibi başka Bogomil liderler de tarih sahnesine çıktı. Bogomil liderlerin etrafında “havariler” adı verilen bir cemaat bulunurdu. Havariler, gezgin mükemmellerdi. Onların görevi gittikleri köylerde ve kasabalarda hatiplik etmekte. Onuncu ve on birinci yüzyıllarda gezgin mükemmel hatipler yani havariler sayesinde, pek çok Balkan toprağında Bogomil kardeşlik örgütleri kuruldu.⁶⁹ Tayyip Okiç gezgin mükemmelleri, havarileri “Kamil Bogomiller” olarak adlandırmıştır. Okiç’in aktardığına göre Kamil Bogomiller kendilerine “Kristiyan” demektedirler. Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti döneminde yapılan nüfus sayımlarında da Kamil Bogomiller “Kristiyan” olarak adlandırılmıştır. Diğer gayr-ı müslimler ve de sıradan Bogomiller “Kâfir” ya da “Gebr” olarak adlandırılırken; Kamil Bogomiller genellikle bu adlandırmanın dışında tutulmuştur. Çünkü Kamil Bogomiller Boşnak Kilisesi’nin hiyerarşik yapısının bir unsuru olarak görülmektedirler.⁷⁰ Fars kökenli “Gebr” kelimesi ateşperest anlamına gelmektedir.⁷¹ Bu bağlamda kamil olmayan Bogomiller için kullanılan “Gebr” sözcüğünü, Zerdüştlük ve Zürvanizm’le ilişkilendirmek mümkündür.

Kamil Bogomillerin başka deyişle gezgin mükemmellerin liderlerinin “Dedeler” ya da “Dedets” olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Gezgin Bogomil rahipler on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Bulgaristan’ın köy ve kasabalarında dinlerini yaymaya çalışmışlar; Balkanların pek çok noktasında “Kardeşlik Teşkilatları” kurmuşlardır. 1167 yılına tarihlenen Batılı bir kaynakta bu kardeşlik teşkilatlarının dört ayrı merkezi olduğu yazılıdır. Bu merkezler şöyledir: Melnik, Romanya, Bulgaristan ve Dragoviç. 1211 yılında Çar Boril’in düzenlediği sinoddan edinilen bilgilere göre; günümüzde Sofya olarak bilinen Sredets’te de bir kardeşlik teşkilatı olduğu bilinmektedir. Bu

⁶⁷ Meçin, Mehmet Mekin, “Mitraizm’den Geriye Kalan Mabetler, Semboller ve Metinler”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 38 (Şubat 2024), 1238.

⁶⁸ Meçin, Mehmet Mekin, “Mitra’dan Mitraizm’e Geçişte Roma Aklı”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Mart 2024), 80.

⁶⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 27-28.

⁷⁰ Tayyip Okiç, “Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları”, çev. Salih Akdemir - Recep Duran, *İslami Araştırmalar* 6/4 (1987), 38.

⁷¹ Yusuf İnanç, “Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati’ndeki Arapça Kökenli Kelimelerle İlgili Bazı Eksik ve Hatalı Tespitler”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Güz 2024), 628.

teşkilatların yapılanmalarıyla ilgili elimizde yeterli kaynak yoktur. Bu konuyla ilgili tüm bildiğimiz, Bogomil kardeşlik teşkilatlarının bir lideri olduğudur. Bu liderlere de “dedeler-dedets” denilirdi. Latin kaynaklarsa Bogomil teşkilat liderlerini “bishop-piskopos” olarak adlandırmayı tercih etmişlerdi. Bulgar dedelerden Nazaraii, apokrif Yuhanna İncili’ni Bulgaristan’dan İtalya’ya götürmüştür.⁷² Kanaatimizce; Bogomilizm’in Balkanlardan Batı Avrupa’ya yayılışında; hatta Katharizm’e dönüşmesinde bu transferin bir katkısı olmuş olabilir. Kadir Albayrak Bogomil kardeşlik teşkilatlarını Osmanlı Devleti’ndeki Ahi Teşkilatlarına benzetir. Bogomil teşkilat liderlerine “dedets-dedeler” denmesi de hayli ilginçtir. Çünkü “dede” Türkçe bir kelimedir. Toplumu dönüştürme gibi bir işlevi de olan bu türden teşkilatlanma, Balkan Müslümanlığı için geçerliliğini halen korumaktadır.⁷³ Bogomil cemaat yapılanmasındaki “dedet-dede” Bektaşilikteki “baba-dede” yapılanmasını çağrıştırmaktadır.⁷⁴

“Dedets- Dedeler” ya da “Bishop” olarak adlandırılan dini liderler seçkinler sınıfını oluşturmaktadır. Daha önce de vurguladığımız üzere “Seçkinler” sınıfı dışında “İnananlar” ve “Dinleyiciler” sınıfları da mevcuttur. Züht hayatı yalnızca seçkinlere zorunludur. Züht hayatı inananlar sınıfına zorunlu olmamakla birlikte; onlar için de uyulması gereken birtakım ahlaki kurallar bulunmaktadır. Ayinlere katılırlar, vaazları dinlerler, dua ederler, belli günlerde oruç tutarlar, sıklıkla ibadet ederler. Aşırı mal mülk sahibi olmak, debdebeli ve şatafatlı bir hayat yaşamak inananlar sınıfı için de hoş karşılanmaz. Evlenmek, mal-mülk sahibi olmak gibi dünyevi işler inananlar sınıfı için yasak değildir ancak bu türden dünyevi isteklerin muhakkak bir ölçüsü ve sınırı olmalıdır. “Dinleyiciler” sınıfıysa yalnızca vaazları dinleme iznine sahip olan kimselerdir, uymaları gereken bir yaşam biçimi ve kuralları yoktur. Bunlar herhangi bir kardeşlik örgütüne mensup değildirler. Ancak gerekli koşulları yerine getirdikleri takdirde bir dinleyici inananlar sınıfına; bir inanan da seçkinler sınıfına geçebilir. Bir kişi sürekli aynı sınıfa mensup olmak zorunda değildir. Ama elbette ki sınıf değiştirmek isteyen kişi yaşam tarzını da değiştirmek zorundadır. Bu sınıf değişiklikleri özel ayinler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bogomillerin üç sınıflı hiyerarşik yapılanması, zamanın Bulgaristan’ının toplumsal yapısının da bir sonucudur. Seçkin Bogomillerin sayısı oldukça azdır. Çünkü Bulgar toplumunda evlenmeden, aile kurmadan, mal-mülk sahibi olmadan riyazet hayatı yaşamayı kabul edecek insan sayısı pek de fazla değildir. Bu da Bulgar toplum yapısı göz önünde bulundurulduğunda gayet anlaşılır bir durumdur. Zaten Bulgar halkını Bogomillğe çeken asıl unsur; seçkin sınıfın çileci yaşam biçimi değildir. Bulgar halkı Bogomil öğretiyi asıl çeken husus: otoriteyi, boyar sınıfı, ruhban sınıfı eleştiren; zenginliği, lüks hayatı, şatafatı, gösterişi küçümseyen bir öğreti oluşudur. Zaman zaman Bogomil rahiplerin feodal yapıya isyan için açıkça çağrıda bulundukları, propaganda yaptıkları da bilinmektedir.⁷⁵ Esasında seçkinler sınıfına münasip görülen; bakirlik, az yeme-içme-giyinme, maldan mülkten uzak durma gibi düsturlar, Ortaçağ Bulgaristan’ında rastladığımız mülkiyetçi ve adaletsiz siyasi tutumlara karşı bir reaksiyondur.⁷⁶ Bilindiği üzere Şeyh Bedrettin, Baba İshak, Torlak Kemal, Börklüce Mustafa gibi Bektaşi liderleri de çeşitli Türkmen isyanlarına önderlik etmiştir. Bektaşi gelenekteki başkaldırı eğilimi ve ruhu, bu türden eğilime Bogomil rahipler sayesinde aşına olan Balkan halkının Bektaşiliği benimsemesini kolaylaştırmış olabilir.

Yukarıda Tayyip Okiç’in gezgin mükemmelleri, havarileri “Kamil Bogomiller” olarak adlandırdığından bahsetmiştik. Okiç’in aktardığına göre Kamil Bogomiller kendilerine “Kristiyan” demektedirler. Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti döneminde yapılan nüfus sayımlarında da Kamil Bogomiller “Kristiyan” olarak adlandırılmıştı.⁷⁷ Başka araştırmacılar da “Kristiyan” kavramına benzeyen tanımlamalardan bahsetmiştir. Kadir Albayrak’ın Erbstösser’den aktardığına göre;

⁷² Angelov, *The Bogomil Movement*, 27-28.

⁷³ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 206.

⁷⁴ Hamilton – Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, 51.

⁷⁵ Angelov, *The Bogomil Movement*, 25-26.

⁷⁶ Angelov, *The Bogomil Movement*, 20.

⁷⁷ Okiç, “Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları”, 238.

“Mükemmeller-Seçkinler” içinde yer alan ve Bogomil misyonerlik hareketlerinin temelini oluşturan çok az sayıda bir din adamı grubu vardı ki bunlar: “Christians- Hristiyanlar” olarak adlandırıldı. “Christian” olabilmek için çok zorlu bir eğitim sürecinden geçmek gerekiyordu. Eğitim sürecinin bitiminde basit bir törenle “Christian” olma yolculuğu tamamlanmaktaydı. Bu basit dini törenin adı ise *Consolamentum* idi. *Consolamentum* esnasında Christian/Hristiyan namzetinin başına Yuhanna İncili koyulurdu. Namzet bu esnada, kendisine bildirilen bütün görevleri yerine getireceğine ve dindarca bir hayat yaşayacağına yemin ederdi. Christian/Hristiyan konumuna kabul edilen din adamı, hem Bogomil öğretiyi iyi bilirdi hem de teolojik tartışmalara vakıf olurdu. Maddi zevklerden, zenginlikten, lüksten, evlilikten ve cinsel hayattan uzak dururlardı. Evliliğin yasak olma nedeni, beden hapisanesinde kirlenen ruhların daha fazla çoğalıp yayılmasını engellemektir. Bir Christian/Hristiyan et yemez, çalışmaz, yoksulluk içinde yaşar ve dilencilikle geçinirdi. Evleri gezip insanları Bogomil öğretiye çekmek için ikna çalışmalarında bulunurlardı. Bu şekilde yaşayıp ölen bir rahibin ruhu öldükten sonra cennete giderdi.⁷⁸ Maddi dünyanın kirli ve kötü olduğunu düşünen Bogomiller bu inançlarını giyim kuşam konusuna da uygulamışlardır. Parlak, cafcacflı, ipek giysilerden bilhassa uzak dururlar; siyah ve sade giysiler giymeye özen gösterirlerdi. Yeme içme konusunda az önce de değindiğimiz gibi bilhassa etten kaçınırlar; peynir, süt, yumurta gibi diğer hayvansal gıdalara karşı da mesafeli dururlardı. Bitkiler maddi dünyanın kötülüğünü barındırmakla birlikte hayvansal gıdalara kıyasla içlerinde daha fazla ışık parçacığı taşıdıkları için tercih edilirdi.⁷⁹ Görüldüğü üzere hem Maniheizm’de hem Bogomilizm’de seçkinler sınıfının yükümlülükleri neredeyse aynıdır. İnsan ve hayvan öldürmek Maniheizm’de olduğu gibi Bogomilizm’de de yasaktır; Bogomillerde bunun tek istisnası “salyangoz”dur.⁸⁰ Bunun nedeniyle ilgili bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamıştır. Maniheizm ve Bogomilizm’i özetle karşılaştıracak olursak: et yemek, evlenmek, cinsel ilişki kurmak, mal mülk sahibi olmak yani maddi dünyayla bağlantılı olan tüm unsurlardan uzak durmak; her iki dini yapılanmanın da özellikle seçkinler sınıfı için şart koştuğu yükümlülüklerdir. Bunlar diğer sınıflara tamamen yasak olmasalar da bu türden maddi unsurlarda aşırı gitmemeleri beklenir

Maniheizm’den Bogomilizm’e sirayet eden yükümlülükler Bektaşî tarikatında da karşımıza çıkar. Harun Güngör’ün Mehmet Fuat Köprülü’den aktardığına göre Maniheizm’in ağzın, elin ve kalbin mührünü içeren ahlak anlayışı Türk düşünce sistemine de sirayet etmiştir. Hatta bu etki heretik kabul edilen dini gruplar vasıtasıyla Anadolu’ya kadar ulaşmıştır. Bektaşîlik anlayışında yer alan eline, beline, diline sahip olma düsturu kuvvetle muhtemel Maniheizm etkisi içermektedir.⁸¹ “Kristiyan” olarak adlandırılan Bogomil keşişlerin yaşam tarzı, Maniheizm’in yanı sıra Hint dinlerinin bilhassa Budizm’in etkilerini taşımaktadır. Mehmet Alıcı’nın Biruni’den aktardığına göre Mani; İran’dan Hindistan’a gittiği dönemde, Hint inançlarını öğrenmiş ve başta reenkarnasyon inancı olmak üzere Hindistan’da öğrendiklerini kendi öğretisinde gnostik bağlamda yeniden yorumlamıştır.⁸² Bu durumda kanaatimizce Bogomillerin, Maniheizm vasıtasıyla Budizm’den etkilendiğini söylemek hiç de yanlış bir çıkarım olmayacaktır. Birazdan ele alacağımız Bektaşîlik de hem Maniheizm hem Budizm etkileri taşımaktadır.

Budizm ve Maniheizm’in etkisi dışında Hristiyanlığın ve Yeni Ahit’in ahlak anlayışı da Bogomil öğretiyi ve Bogomil halkın yaşam tarzını etkilemiştir. Yeni Ahit’e uygun bir yaşam tarzı süren Bogomil halk bol bol dua eder ve oruç tutar. Ayrıca maddi-şehvi, insan ihtirasını tetikleyen her türlü eylemden uzak durmaya özen gösterirler. Dürüst, hoşgörülü, sabırlı ve tevazu sahibi olmak Bogomil halk için olmazsa olmaz erdemlerdir. Yeni Ahit’in tüm insanları eşit gören, herkese sevgi ve saygı göstermeyi buyuran ahlaki yaklaşımı Bogomil halk tarafından tam anlamıyla kabul görmüştür. Bu

⁷⁸ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 215-216.

⁷⁹ Angelov, *The Bogomil Movement*, 19-20.

⁸⁰ Angelov, *The Bogomil Movement*, 23.

⁸¹ Güngör, “Maniheizm”, 165.

⁸² Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 347.

açıdan bakıldığında Bogomilizm, Katolik ve Ortodoks mezhepleriyle ortak bir çizgide durmaktadır. Ancak bu benzerlik bile içinde birtakım nüanslar taşıyan bir benzerliktir. Şöyle ki; Hristiyanlığın sahih kanadı yani Katolik ve Ortodoks Mezhepleri, sevgi söz konusu olduğunda Tanrı sevgisini ön plana çıkarırlar. Bogomillerin ise insan sevgisini ön plana çıkardıkları bilinmektedir. Bu bilgiye Bogomil rahiplerin günümüze ulaşan vaaz belgelerinden ulaşılmıştır. İnsan sevgisini ön plana çıkarması bakımından Bogomilizm'in insanı merkeze alan hümanist bir dini öğreti olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Bogomillerin hümanist yaklaşımlarının en önemli göstergesi; savaşa, kan dökmeye ve şiddete karşı oluşlarıdır. Savaş karşıtı hümanist Bogomiller, Katolik Kilisesi'nin şiddet içeren eylemlerini kesinlikle kabul etmezler. Çünkü Bogomil öğretiye göre Hz. İsa'nın yolundan gitmek; esasında "insana" değer vermek ve şiddetten uzak durmak demektir.⁸³ Hayvanları öldürmeyi bile günah gören Bogomil öğretinin, insanları öldürmeyi meşrulaştırması zaten beklenemezdi. Bogomilizm üzerindeki Maniheist etkiler bu noktada da karşımıza çıkmaktadır. Maniheizm de canlıları öldürmeyi yasaklayan bir dindir. İnsana değer veren, şiddetten uzak duran tutumlarından dolayı Bogomiller kendilerine karşı yapılan zulümlere de ses çıkarmamışlar; bir tür pasif direniş göstermişlerdir. Hatta kimliklerini gizleyip kendilerini zulümden korumak için Ortodoks ya da Katolik ayinlerine katıldıkları da bilinmektedir. Bogomilizm'in kökeninde Mahineizm vasıtasıyla Budizm etkisi olduğu için bu pasif direnişin kökeninin Hint kültürüne dayandığını söylemek mümkündür.⁸⁴ Bu pasif direniş ruhu, Bogomil rahiplerin reformist misyoner hareketleriyle bir tezatlık içinde midir? Bogomillerin baskı ve zulme rağmen öğretilerini devam ettirmek konusunda gösterdikleri sabır, Hristiyanlığı pasif bir şekilde dönüştürme çabası olarak algılanabilir mi? Bu soruların cevabı ayrı bir araştırmayı hak edecek kadar kapsamlıdır.

4. Balkanlarda Bektaşılığın Ortaya Çıkışı

Balkan Yarımadası'nda Türk kavimleri altıncı yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Hatta öyle ki *Balkan* sözcüğü bile Türkçe kökenlidir. *Balkan*, Türkçede sıradağ ya da dağlık gibi anlamlara gelir. Balkanlara Kuzey'den gelip yerleşen konar-göçer Türk boyları, Slavlar ve Traklar gibi bölgenin ırkıyla karışık zamanla yok olmuşlardır. Eski Türk boylarının bu coğrafyada zaman zaman devletler, beylikler ve hanedanlar kurdukları da bilinmektedir. On ikinci ve on beşinci yüzyıllarda Kıpçakların ve Kumanların bölgede önemli bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Bu Türk boylarının kurdukları beylikler zamanla Osmanlı Devleti'ne bağlanmaya başlamıştır. Türkler Deli Orman Bölgesi ile Varna ve Tuna arasında kalan bölgelere Osmanlı fetihlerinden önce zaten yerleşmişlerdir.⁸⁵

Osmanlı fetihlerine kadar Türklerin Balkanlardaki faaliyetlerinde, 1240 yılında meydana gelen Baba İshak ayaklanması itici bir güç oluşturmuştur. Baba İshak Ayaklanması, Anadolu Selçuklu Devleti'nin gücünü epeyce zayıflatmıştır. Bunun üzerine 1243 yılında yaşanan Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti, Moğollar tarafından bilfiil yenilgiye uğratılmıştır. Sonuç olarak Anadolu topraklarında Moğol İstilasası başlamıştır. Dönemin Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve ardında kalan üç oğlu Alaeddin, Rüknettin ve İzzettin arasında taht kavgaları baş göstermiştir.⁸⁶ Taht kavgasını Rükneddin kazanmıştır. Bunun üzerine İzzettin Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos'a (1261-1282) sığınmıştır. Bir dönem kendisi de Selçuklulardan yardım görmüş olan VIII. Mihail kendisine sığınan II. İzzettin Keykavus ve onun buyruğundaki bir grup Türkmen için Dobruca'yı tahsis etmiştir. Bizans İmparatorunun Selçuklulara olan gönül borcunun yanı sıra İzzettin'i kontrolü altında tutmak gibi bir amacı da olsa gerektir. Dobruca göçünde İzzettin'in mahiyetindeki Türkmenlerle birlikte Sarı Saltık'ın müritleri de katılmıştır. Dobruca ve civarındaki Babadağ bundan

⁸³ Angelov, *The Bogomil Movement*, 21-24.

⁸⁴ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 220.

⁸⁵ Halil İnalıcık, "Türkler ve Balkanlar". *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi: Baltam Türklük Bilgisi* 2005/3 (Eylül 2005), 20-21.

⁸⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü* (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2021), 47.

dolayı Sarı Saltuk Beldesi adını almıştır.⁸⁷ VIII. Mihail'in Dobruca'yı İzzettin'in önderliğinde Türkmenlere tahsis etme nedenlerinden birisi de büyük ihtimalle Dest-i Kıpçak'taki Tatar hücumlarına karşı sınırlarını muhafaza etmek olabilir.⁸⁸ Dobruca'nın coğrafi yapısı kuvvetle muhtemel konar-göçer hayata alışkın Türkler için elverişli bir ortam sağlamıştır.⁸⁹ Anadolu Türkleri yerleşmeden önce bölgede yaşayan pek çok Türk boyuysa Hristiyanlığı seçmiştir. Başkırtlar (Türkistan'ı terk ederek Kuzey'e yönelen ve sonra Batı'ya geçen Kıpçak Türkleri) vasıtasıyla Balkan yerli halkı da İslamiyet'in İsmaili mezhebiyle de tanışmıştır.⁹⁰ Bektaşiliğin ilk tohumları içinse Sarı Saltık'ın tarih sahnesine çıkmasını beklemek gerekecektir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; Sarı Saltık Bektaşî propagandası yapmak için Balkanlara gitmemiştir. Zaten onun yaşadığı dönemde Bektaşilik henüz kurumsallaşmış bir tarikat değildir.⁹¹

Okiç İslamiyet'in Balkanlarda kolaylıkla yayılmasında ve Sarı Saltık gibi bir şahsiyetin böylesine saygı görmesinde, bölgenin elverişli tarihsel arka planının da etkisi olduğu kanaatindedir. Ne Ortodoks otoriteler ne Katolik otoriteler Balkanlarda Hristiyanlığı tam manada empoze etmeyi başaramamışlardır. Hele ki dağlık bölgelerde bu durum daha da zorlayıcı bir hal almıştır. Bunda hem Balkan halkının geçmişten gelen pagan inançlarının hem de bölgeye daha önceden yerleşmiş olan Türk boylarının etkisi vardır. Hal böyle olunca kendilerine dayatılan Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalan Balkan halkı Hristiyan öğretiyi, etkisi altında kaldığı farklı inançlarla yeni bir forma büründürmüştür. Sonuçta ortaya "Bogomilizm" çıkmıştır. Hristiyanlığı görünüşte kabul eden Sırlar, Bulgarlar, Boşnaklar ve Makedonlar Bogomilizm'i tercih etmiş; Bogomilizm üzerindeki baskılar sonucu da Hristiyanlık yerine İslamiyet'i tercih etmişlerdir. Bunun sonucu olarak Osmanlı Devleti Balkanları fethettiğinde, bu coğrafyada İslamiyet'in kabul görmesi hiç de zor olmamıştır.⁹²

Daha önce de ele aldığımız üzere; Pavlikanlar Balkanlarda Bogomillere dönüşmüşlerdir. Bogomilizm bir bakıma, köylü halkın derebeylik sistemine karşı muhalif duruşunun da ideolojik alt yapısı olmuştur. Bilhassa on ikinci yüzyılda Bizans egemenliğinden kurtulan Bulgaristan'da yaygınlaşan Bogomilizm, iki yüzyıl kadar etkisini devam ettirmiştir. On beşinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı fetihlerine yani fütuhatına kadar bölgede Bogomiller halen etkinliğini korumuştur. Osmanlı fütuhatından sonra Balkan coğrafyasında Bogomillerin varlığı zayıflamıştır. Bosna Kilisesi'nin kurulmasında da Osmanlı Devleti'nin etkisi vardır.⁹³ Ocak, bahsi geçen Bogomillerin İslamiyet'i seçmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Ocak'a göre bunun nedenlerinden birisi de Sarı Saltık'tan önce bölgede İsmaili grupların ve farklı kökenli zümrelerin etkili olmasıdır.⁹⁴ Okiç, Avrupa'ya yapılan Hun akınlarının sonrasında Avar Türklerinin Balkanlara Slavların girişini sağladığını yazmaktadır. Avarlar dışında Balkanlarda Peçenekler, Vardariotlar, Kumanlar gibi başka Türk unsurları da mevcuttu. Okiç Balkanların İslamiyet'e geçme sürecindeki ilişki ağını üç aşamada ele alır. Birinci aşamada on üçüncü yüzyıl ortasına kadar devam eden ve çeşitli Türk unsurların Balkan coğrafyasında bıraktığı etkiyi içerir. İkinci aşama Sarı Saltık'ın faaliyetlerinden Osmanlı fetihlerine kadar devam eden süreçtir. Üçüncü aşama ise Osmanlı fethinden günümüze kadar geçen süreci içermektedir. Sarı Saltık'ı bir İslam misyoneri olarak gören Okiç'e göre Sarı Saltık, daha önce bölgede bulunan Türklerin tohumlarını ektiği İslamiyet'i yaymak için çabalamış bir İslam misyoneridir. On üçüncü ve on dördüncü asrın

⁸⁷ Pınar Kaya Tan, "Sultan II. İzzeddin Keykâvus Döneminde Sarı Saltuk'un Balkanlara Geçişine Dâir Mütâlaalar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 37 (Aralık 2021), 105-106.

⁸⁸ Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*, 66.

⁸⁹ Fahrettin Öztoprak, "Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin", *Türk Dünyası Araştırmaları* 96 (Haziran 1995), 151.

⁹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Enderun Kitabevi, 3. Basım, 1981), 156.

⁹¹ Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*, 94.

⁹² Tayyip Okiç, "Sarı Saltık'a Ait Bir Fetva", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 1952), 49-50.

⁹³ John Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (London and New York: Columbia University Press, 1975), 341.

⁹⁴ Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*, 170.

Müslüman yazar ve coğrafyacılarının tuttuğu kayıtlarda, on ve on birinci asırda sayıları çok olmasa da bazı Müslüman grupların varlığı tespit edilmiştir.⁹⁵

Ocak da yukarıda bahsettiğimiz bu konuya değinmektedir. Yakut el-Hamevi, Ebu'l Fida gibi yazarların da dikkat çektiği üzere Sarı Saltık Balkanlarda faaliyetlerine başlamadan önce İsmaililer ve bazı Müslüman topluluklar buralarda bulunmuşlardır.⁹⁶ Türk tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Togan, Balkanlardaki Müslüman grubun İsmaili olarak adlandırılan Başkırtlar olduğunu yazmaktadır.⁹⁷ Ocak, Balkanlarda on ve on birinci yüzyılda yaşadığı varsayılan Başkırtların eğer İsmaililerse oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkaracağı kanaatindedir. Mesele henüz tam sonuçlanmamıştır.⁹⁸ Eğer Togan'ın iddiası doğrusa; İsmailiye mezhebi Balkanlara Başkırtlar vesilesiyle intikal etmiş demektir. Böyle bir tarihsel bulgu da Balkan coğrafyasında Alevi-Bektaşî kültürünün tarihsel kökenleri konusunda yeniden düşünmeyi gerektirir.

Başkırtların yanı sıra Peçeneklerin de (Sekizinci ve On Birinci Yüzyıllarda, önceleri Balkaş Gölü civarında aşağı Sır Derya ve Volga boylarında, sonraları Güneydoğu Avrupa ve Balkanlarda yaşamış olan bir Türk boyudur) Balkan yerli halkı üzerinde etkisi bulunmaktadır. Peçeneklerin bilhassa da Bogomilizm'i tercih eden *Pomak*, *Torbacı*, *Goralı*, *Poturlu*, *Torbeshi* gibi gruplarla temasları olmuştur.⁹⁹ 1083 yılında, I. Aleksios ya da tam adıyla Aleksî Komnenos'un hükümdarlığı döneminde Bizans, Normanlarla savaş halindeyken Bulgar Pavlikanları Bizans tarafını terk etmişlerdir. Bunun üzerine Aleksî Komnenos Normanlara karşı verdiği savaşı Selçukluların desteğiyle kazanmış; geri döndüğünde de Bulgar Pavlikanların ya da Bogomillerin en ağır şekilde ceza görmeleri emrini vermiştir. Bu karar sonucunda Filibe'de huzursuzluk peyda olmuş ve Travlin isimli şahsın önderliğinde Bogomiller isyan ateşini yakmıştır. Kurat'ın bu isyanda en çok dikkat çekmeye çalıştığı husus; Peçenek Türklerinin de Bogomillerin yanında isyana katılmasıdır.¹⁰⁰

Bogomil halk Sarı Saltık'tan da Osmanlı fetihlerinden de önce Peçenekler vasıtasıyla Türklerle irtibat halinde olmuşlardır.¹⁰¹ Katolik Kilisesi ve Ortodoks Kilisesi'nin çatışmaları arasında yalnızlaşan Bogomil halk için Peçenekler bir tutamaç olmuşlar hatta birlikte omuz omuza savaşa bile girmişlerdir.¹⁰² Daha önceki tarihlerde Peçenekler Pavlikanlarla da irtibat halinde olmuşlar; hatta Bizans'a karşı bu iki zümre birlikte başkaldırmıştır. Pavlikanların devamı sayılan Bogomiller ve Katharlar da Peçeneklerin kültürel yapısından etkilenmişlerdir. Peçeneklerde dinsel hiyerarşiyi merkez alan bir kültürel yapılanma söz konusudur. Bu hiyerarşi soylu/soylu olmayan hatta diğer Türk boylarında ak/kara gibi ayrımları içermektedir. Pavlikanlarda ve Bogomillerde karşımıza çıkan seçkinler sınıfı unsurunda Peçenek etkisi olması mümkündür.¹⁰³ Bogomil öğretide yer alan sınıfsal ayrımı çalışmamızın bir önceki bölümünde ele almıştık. Bogomil öğretide karşımıza çıkan dinsel hiyerarşinin Maniheizm kaynaklı olma ihtimaline de işaret etmiştik. Bu nedenle Bogomillerin inanç sisteminde Peçenek etkisi olup olmadığı konusu bizce tartışmalıdır. Peçeneklerdeki dinsel hiyerarşi vurgusunun asıl kaynağının ne olduğu konusu bu çalışmanın sınırlarını aşan ayrı bir çalışma konusudur. Sonuç olarak Bogomiller ve Peçeneklerle ilgili şimdilik söyleyeceğimiz iki zümrenin de birbirinden çok etkilendiğidir. Hatta öyle ki; Peçenekler Bogomillerle karışıp Boşnaklara dönüşmüştür. Anadolu'ya göç eden Peçenekler de Çepni Alevilerine karışmıştır. Balkan coğrafyası

⁹⁵ Okıç, "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva", 48-49.

⁹⁶ Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*, 172.

⁹⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 156.

⁹⁸ Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*, 171.

⁹⁹ Necmettin Türinay, "Balkanlarda Türk Tarihi Açısından Özgün Bir Deneme: Sarı Saltuk, Bogomiller ve Bogomilizm", *Balkanlara Gidişinin 750. Yılında Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu 6-10 Kasım 2013* (Köstence Romanya 2014), 199.

¹⁰⁰ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937), 167.

¹⁰¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 332.

¹⁰² Galip Çağ – Altan Çetin, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi* 2011/9 (Aralık 2010), 27.

¹⁰³ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 286.

Türklerle Sarı Saltık ve bir grup Türkmen'in Dobruca'ya göçünden önce de aşınadır. Sarı Saltık'tan önce Balkan halklarıyla Türkler arasında kurulan bağ Sarı Saltık'la perçinlenmiş, Osmanlı fütuhatıyla yani fetih hareketleriyle birlikte zirveye çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu fetih hareketlerinde farklı stratejileri dikkate almakla birlikte; bir bölgeyi hâkimiyet altına almak için elindeki asıl güç öncelikle askeri güç olmuştur. Osmanlı padişahları Balkanlarda fethettikleri topraklarda barışı tesis etmek için akıncı kuvvetlerinden ve yeniçerilerden hatırı sayılır destek almışlardır. Bu askeri güçleri ve zekice planladıkları stratejiler sayesinde Osmanlılar bir bakıma Balkan coğrafyasında yeni bir imparatorluk daha kurmuş oldular. Bilhassa 1371 Çirmen Zaferi'ni Balkanlardaki bu yeni imparatorluğun doğum tarihi olarak telakki etmek mümkündür. Makedonya ve Bulgaristan'da bulunan küçük çarlıklar ve Bizans İmparatorluğu, Çirmen Zaferi'nden sonra Osmanlı'nın Balkanlardaki hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ancak hâkimiyeti altındaki devletlerin ve hanedanlıkların birbirleriyle sıkı bağlar içinde olmaması -merkeziyetçi devlet yapısıyla uyumadığı için- Osmanlı Devleti'nin hoşuna giden bir durum değildi. Bölgedeki devletlerarası barışı tesis etmek ve merkeziyetçi sisteme yaklaşmak için akıncı kuvvetleri ve yeniçeriler devreye girmektedirler.¹⁰⁴

On dördüncü yüzyıl sonlarında 1. Murad'ın saltanatı döneminde kurulmuş olan Yeniçeri Ocağı, Bektaşî tarikatını her zaman desteklemiştir. Osmanlı Devleti yeniçeriler vasıtasıyla dünyanın dört bir yanına yayılırken; Bektaşîler de onlarla birlikte büyümüş ve gelişmişlerdir. Bektaşî hareketi bu sayede Tesalya, Girit, Budapeşte, Dimetoka gibi pek çok bölgede merkezler açmıştır. Bektaşî babaları savaşlarda Yeniçeri ordusuna her daim eşlik etmiş; Yeniçeri ordusu Kanuni döneminde Viyana sınırlarına değin ilerlediğinde Bektaşî babaları orduyu yine yalnız bırakmamıştır. Bilhassa Balkan fetih hareketlerinde Bektaşî tarikatının Osmanlı Devleti'ne çok büyük desteği olmuştur. Tarikat bunu, Osmanlı'nın fetih planı yaptığı bölgelerin yerel halkı, bilhassa da Hristiyan kökenlileri etki altına alarak başarmıştır. Yerel halk ikna edilince Yeniçerilerin o bölgeyi ele geçirmesi çok daha kolay olmuştur.¹⁰⁵ Bu noktada Bektaşî babalarının Balkan yerel halklarını, bilhassa da Hristiyan kökenli olanları fetih konusunda nasıl kolaylıkla ikna edebildikleri sorusu akla gelmektedir. Bu durum Balkan yerli halklarında hala Bogomil inanç izlerinin tam olarak silinmemiş olmasıyla ilgili olabilir. Ayrıca Bektaşî inanç öğretisinin eklektik yapısının da bunda payı olduğunu söylemek mümkündür.

4.1. Bektaşîlik Üzerindeki Maniheizt Etkiler

Maniheizm ve Bektaşîlik arasında cemaat yapısı, muhalif duruş ve ahlak anlayışı bakımından benzerlikler bulunmaktadır. Ancak kaynaklarda Bektaşî öğretinin, Maniheizm'in düalist kozmogonisinden etkilendiğini söyleyen veriler bulunmaz. Şöyle bir husus da dikkat çekicidir ki; Maniheizt öğretinin Bektaşîlik üzerinde, Bogomil inancında karşımıza çıkmayan etkileri de mevcuttur. Örneğin Bogomil öğretide açık örneklerine rastlayamadığımız “zad-mord döngüsü” Bektaşî öğretide “tenasüh” inancı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bektaşî öğretisi üzerinde Maniheizt etki taşıyan daha başka inanç esasları mevcuttur.

Maniheizt öğretide sınıf farklılıkları yaşam tarzında da farklılıklar yaratmaktadır. Bu yaşam tarzı farklılığının bireysel kurtuluş açısından da doğurduğu farklılıklar vardır. Seçkinler Sınıfı maddi unsurlardan soyutlandıkları bu çileci/asketik hayat tarzına tam anlamıyla uydukları takdirde hakikate vakıf olacaklar ve öldükten sonra ruhları Işık Âlemine yükselecektir. Ancak Dinleyici Sınıfı açısından durum biraz farklıdır. Dinleyici Sınıf üyeleri tamamen maddi unsurlardan soyutlandıkları bir hayat yaşamadıkları için, Seçkinler Sınıfı üyesi olarak enkarne olana kadar reenkarnasyon döngüsüne

¹⁰⁴ İnalçık, *Türkler ve Balkanlar*, 27.

¹⁰⁵ Aziz Altı, *Balkanlarda Bektaşî Tekkeleri* (Ankara: La Kitap Yayınları, 2019), 36-37.

girerler.¹⁰⁶ Maniheizm'in cemaat yapısındaki bu ayrım Bogomilizm'de vardır. Bektaşılık cemaat yapısına baktığımızdaysa bazı Bektaşi ekollerinde seçkin bir tabaka karşımıza çıkar. Örneğin Bektaşiliğin Nazenin kolunda sadece Bektaşi babalarının katılabildiği, sıradan köylü Bektaşi halkın iştirak edemeyeceği Ayin-i Cemler mevcuttur.¹⁰⁷

Harran piskoposu Archelaus, Maniheizt öğretide hakikate vakıf olmayan yani “gnos”a ulaşamayan kişinin cehenneme gideceğini ve yeniden maddi bedene girerek bu dünyaya geri döneceğini yazmaktadır. Turfan belgelerine göre yeniden girilen bu beden hayvan bedeni de olabilir. Kefalya metinleri de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Maniheizm'de *zad-mord döngüsü* olarak da adlandırılan bu yeniden doğuş döngüsüne girenler tüm dini gereklilikleri yerine getirirler bile dinleyiciler sınıfıdır. Dinleyici sınıftan bir kişinin *zad-mord döngüsünden* kurtulmasının tek yolu; her enkarnede ilerleme kaydetmesi ve nihayet seçkinler sınıfı olarak yeniden enkarne olduğunda maddi dünyanın tüm unsurlarından soyutlanarak karanlık güçlerin ele geçirdiği bedeninde hapsolan ruhunu ve ışık parçacıklarını özgürleştirerek Işık Âlemine yükselmektir.¹⁰⁸ Bogomil öğretide apaçık karşımıza çıkmayan reenkarnasyon inancı Bektaşılık öğretisinde apaçık mevcuttur. Budizm'in yanı sıra Maniheizm de *zad-mord döngüsü* inancıyla, Bektaşiliği reenkarnasyon yani tenasüh inancı konusunda etkilediğini söylemek mümkündür.

Besim Atalay, Bektaşılık inancında reenkarnasyon/tenasüh inancının varlığına işaret eden araştırmacılarından birisidir. Atalay'a göre; Babağan kolundaki Bektaşilerde tenasüh inancı, tasavvufla karışmış köklü bir inanç biçimini almıştır. Hatta tenasühün kaba ve ilkel bir şekline köy Bektaşilerinde bile rastlanmıştır. Bu inanca göre eğer insan iyi ahlak sahibi olur ve kimseyi incitmezse, hayır ve iyilikle ömrünü tamamlarsa, temiz kalp ve temiz vicdan sahibi olursa; onun ruhu öldüğünde, ruhun bütünden ayrıldığı parça olarak ona gider ve onunla tekrar birleşir. Nihai amaç ve hakiki cennet budur. Bütün bir ruhun bir parçası olan insanoğlunun ruhu sırasıyla taş, toprağa, hayvanlara ve nihayetinde insana girmiştir. Ruhun kademeli seyahati bu şekilde tamamlanmıştır. Bektaşiler birisi öldüğünde “öldü” demezler; bunun yerine “kalıbı değiştirdi, kalıbı dinlendirdi, yürüdü, hakikate kavuştu...” derler. Bektaşi inancına göre ölmek yoktur, göçmek vardır; yok olmak yoktur, yer değiştirmek vardır. Ruh esasında onu kaplayan unsurları değiştirir durur.¹⁰⁹

Maniheizm'in ahlak anlayışı yani ruhun kurtuluşu için gerekli olan üç temel unsuru tekrar hatırlayalım. Bunlar ağzın mührü, elin mührü ve kalbin mührüdür. Ağzın mührü hem kötü sözden, dedikodudan, küfürden uzak durmakla hem de bazı yiyeceklerin yenilmesinin yasak oluşuyla ilgilidir. Örneğin başta et olmak üzere hayvansal gıdaların tüketilmemesi gerekir. Süt ve yumurta da buna dâhildir. Çünkü Maniheizm inancına göre hayvansal gıdalar içinde çok fazla ışık parçacığı taşımazlar. Bitkiler de bu maddi dünyanın kötülüğünü barındırmakla birlikte hayvansal gıdalara kıyasla içlerinde daha fazla ışık parçacığı taşırlar. Bu nedenle bitkisel gıdalar yenilip içilebilir. Mani özellikle soğan, pırasa, mantar ve kırmızı renkli meyveleri önermiştir. Ancak şarap kesinlikle yasaktır.¹¹⁰ Orta Asya'da Uygurlar arasında yaygınlık kazanan Maniheizm'in bu sıkı et perhizi, et yemeye alışkın Uygurları biraz zorlamıştır. Hatta bazı araştırmacılar Maniheizm'in Uygur Türklerini yumuşattığını; savaşçılıklarını kaybetmelerine neden olduğunu iddia eder. Ancak bu görüşle ilgili olarak, tüm araştırmacıların hemfikir olmadığını da belirtelim. Maniheizm'in Türkler üzerindeki güçlü etkisi, Türklerin Anadolu topraklarına göç etmesinden sonra da bilhassa Bektaşi tarikatı vasıtasıyla devam

¹⁰⁶ Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 290-291.

¹⁰⁷ Besim Atalay, *Bektaşilik ve Edebiyatı*, çev. Vedat Atila (İstanbul: Ant Yayınları, 1991), 39.

¹⁰⁸ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 347-349.

¹⁰⁹ Atalay, *Bektaşilik*, 75.

¹¹⁰ Güngör, “Maniheizm”, 163-165.

etmiştir.¹¹¹ Şunu da eklemek isteriz ki; Maniheizm’de şarap kesinlikle yasak olmasına rağmen Bektaşî uygulamalarında böyle bir yasak söz konusu değildir.

Elin mührünün kapsamıysa oldukça geniştir. İnsan ve hayvan öldürmek yasaktır. Çünkü insan, içinde ışık parçacıklarını en çok taşıyan varlıktır. Hayvanlar da insan kadar olmamakla birlikte ışık parçacıkları taşıdığından hayvanın canına kastedilmemelidir. Ayrıca hayvanlardan daha fazla ışık parçacığı taşıyan bitkiler konusunda da katı kurallar söz konusudur. Ağaçları kesmek, bitkileri koparmak, meyveleri toplamak yasaktır. Hırsızlık yapmak ve ihtiyaç fazlası mal biriktirmek de elin mührü kapsamındaki yasaklardanır. Kalbin mührüyse evliliğin ve cinsel ilişkinin yasaklanmasını içerir. Çünkü evlilik neslin devamını getirir; neslin devam etmesi de ışık parçacıklarının yeni bedenlerde tutsak olmasına sebep olur. Bu da kurtuluşu geciktirir. Bu üç mührü katı biçimde uyması gerekenler Seçkinler Sınıfıdır. Seçkinler Sınıfı sadakayla, dilencilikle geçinirler. Dinleyiciler ise halktan insanlardır, evlenebilirler ve Seçkinler Sınıfı kadar katı kurallarla yaşamazlar. Ancak tek eşli olmalıdırlar ve az çocuk yapmaları gerekir.¹¹² Harun Güngör’ün Mehmet Fuat Köprülü’den aktardığına göre Maniheizm’in ağzın, elin ve kalbin mührünü içeren ahlak anlayışı Türk düşünce sistemine de sirayet etmiştir. Hatta bu etki heretik kabul edilen dini gruplar vasıtasıyla Anadolu’ya kadar ulaşmıştır. Bektaşilik anlayışında yer alan eline, beline, diline sahip olma düsturu kuvvetle muhtemel Maniheizm etkisi içermektedir.¹¹³ Alevi-Bektaşî halk geleneğinde “elini kötülükten sakınmak, dilini tutmak, kuşağına sağlam olmak” şeklindeki üç yasak bu tarikatın ahlaki ilkelerindendir. Bektaşî tarikatına girmeye talip olan kişinin kulağına “eline, diline, beline sağ ol; eline, beline, diline sahip ol” diye fısıldanır. Bektaşî ahlakını temsil eden bu üç yasak “elin tek, dilin pek, belin berk tut” şeklinde de özetlenebilir. Gençliğinde bir dönem Maniheizm’e inanmış olan Saint Augustinus *De Moribus Manichaeorum: de signacula oris, maruum et sinus*’ta bu konu hakkında bir açıklama yapmıştır. Saint Augustinus Maniheizm’de karşımıza çıkan üç mührün; ağzın, elin ve göğsün mührü olduğunu yazar. Maniheizm’in üç mührü, Bektaşilik’teki üç yasak ile aynıdır. Üç mührü ya da üç yasak, Uygurca yazılmış Maniheizm metinlerinde “üç tamga” olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴

Bektaşilik’te karşımıza çıkan kadın-erkek ortak meclis yani *Ayin-i Cem* geleneğinin Türklerin Şamanist inançlarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu türden geleneği Şamanizm dışında etkileyen bir başka din de Maniheizm olabilir. Kadın-erkek ortak ayin geleneği olduğu bilinen Bogomiller de kuvvetle muhtemel Maniheizm etkisi altındadırlar. Bektaşilik araştırmalarıyla tanınan Melikoff Deliorman’da bizzat katıldığı bir *Ayin-i Cem*’de *Saki*’nin yani *mey* ikram eden kişinin kadın olduğunu yazmaktadır.¹¹⁵ Bektaşî adetlerinde on iki hizmeti yerine getiren *saki, farraş, ibrikçi, zakir, çırağcı, pervane* gibi görevler vardır. *Saki* de onlardan birisidir.

Peki, Türkler bu dinle nasıl tanışmıştır? İnan üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Zerdüştilik, Budizm ve Hristiyanlığın Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde köklü biçimde yerleştiğini yazmaktadır. Yedinci ve sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu dinlere bir de Maniheizm eklenmiştir.¹¹⁶ Bilindiği üzere Maniheizm Zerdüştlüğe tepki olarak ortaya çıkan bir dindir. Bundan dolayı Maniheizmler İran’da faaliyetlerini gizli şekilde sürdürmekteydiler. Buna karşın Anadolu’da ve Orta Asya’da özgürce dini propaganda yapabilme imkânına sahiptiler. Peuch, ilk Maniheizm toplulukların önce Horasan’da daha sonra da Maveraünnehir’de oluştuğunu söyler. 7. yüzyılın sonlarında Maniheizm ilk kez Çin topraklarına nüfuz etmiştir. Ancak Maniheizm Çin’de başkent ve etrafındaki belli bir çevrede sınırlı kalmış olup halk nezdinde bir yaygınlık kazanamamıştır.¹¹⁷ Uygurlar da henüz Ötüken’deyken Çinlilerle münasebetleri

¹¹¹ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 97.

¹¹² Güngör, “Maniheizm”, 163-165.

¹¹³ Güngör, “Maniheizm”, 165.

¹¹⁴ İrene Melikoff, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010), 228-229.

¹¹⁵ Melikoff, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*, 201.

¹¹⁶ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 4.

¹¹⁷ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 92.

vasıtasıyla Maniheizm'le tanışmışlardır. Çin hükümdarının 762 yılında bir isyanı bastırmak için Uygurlardan yardım istemesiyle Uygur Devleti Maniheizm'i daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Uygur Kağanı Böğü Kağan isyanı bastırıp yağmalama hakkını elde ettiği Lo-yang şehrinde tebaasıyla birlikte bir süre ikamet etmiştir ve bu süre zarfında Maniheizt misyonerlerle temas içinde olmuştur. Bu sayede Maniheizm'e büyük ilgi duyan Böğü Kağan 763 yılında Maniheizt rahipleri de yanına alarak Ötüken'e dönmüştür.¹¹⁸

Maniheizm artık Uygur Devleti'nin resmi dini haline gelmiştir. İlk başlarda bu yeni din yalnızca Böğü Kağan ve çevresiyle sınırlı kalmış olup halk nezdinde yaygınlaşmamıştır. Devlet desteğini yanına alan Maniheizm, Böğü Kağan'dan sonra da Uygur hükümdarları tarafından desteklenmeye devam etmiştir.¹¹⁹ Güngör, Uygur hükümdarları tarafından kabul gören Maniheizm'in, ortodoks Maniheizt bir öğreti olmayıp Maniheizm'in Divaneriye mezhebinin görüşleriyle uyuşturduğunu yazmıştır.¹²⁰

Uygurlar Turfan Bölgesine geldikten sonra Budizm mabetlerinin yanı sıra Mani mabetleri de bölgede görülmeye başlanmıştır. Budizm'in kitaplarını batıl ve din dışı kabul eden İranlı din adamlarının özgürce misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir. Bu İranlı din adamlarının Nesturi papazlar olma ihtimali de yüksektir.¹²¹ Barthold'un ifadesine göre Budistler ve Nesturiler aynı özgürlüklere sahiptir.¹²² Kökenleri Babil'e dayanan ve Batı İran'da yaşadığı bilinen din adamları, *Maguslar* halen gizemlerini korumaya devam etmektedir.¹²³ Ögel'in işaret ettiği İranlı din adamlarının *Maguslar* olma ihtimali de yüksektir.

Chavannes ve Pelliot, Maniheiztlerin 9. yüzyıl başlarında Uygur idari çevresinde hatırı sayılır bir nüfuza sahip olduklarını yazarlar. Maniheiztler artık Uygur Devleti'nin elçisi sıfatıyla Çin'e girebilmekte ve bu sayede Çin'de Maniheizm propagandası yapabilmekteydiler. Hatta Mani mabedi bile yaptırmışlardır. Ancak 9. yüzyıl ortalarında Ötüken Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, Çin Hükümeti Maniheizm'e gösterdikleri müsamahaları kaldırmış ve tekrardan bu din üzerinde baskı kurmaya başlamıştır. Ötüken Devleti'nin yıkılışından sonra Turfan ve Kansu Bölgelerine gelip yeni bir devlet kuran Uygurlar, eski dinleri Budizm'e tekrar dönmüşlerdir. Ancak Maniheizm'den de hemen vazgeçilmemiştir. Budizm ve Maniheizm bir süre aynı anda Uygurların dini olmuştur.¹²⁴ Bu duruma örnek olarak; Soğdca literatürde Maniheizt isimlerin Budist Tanrı isimlerine aktarılması gösterilebilir.¹²⁵ Yukarıda da Maniheizm'in Budizm etkiler taşıdığını yazmıştık.

10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre Maniheizm, Uygurlar içinde oldukça yayılmıştır ve Maniheizm'le birlikte Budizm'in aynı anda görüldüğü bir dönem olmuştur. 9. yüzyılda Uygurlar büyük çapta tekrar Budizm'e geçmiştir ancak Maniheizm tamamen ortadan kalkmamıştır. Maniheizm, 13. yüzyıldaki Moğol Darbesi'ne kadar Çin Türkistan'ında az da olsa mevcudiyetini korumuş ve 13. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinden yavaş yavaş silinmeye başlamıştır. Uygur Devleti sınırlarında olabildiğince yaygınlaşma başarısı gösteren Maniheizm, 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar beş yüz yıl boyunca –inişli çıkışlı bir çizgide olsa bile- varlığını korumuştur. Yaklaşık beş yüz yıl bilfiil yaşayan bu din kuşkusuz Uygur kültürü ve yaşam biçimi üzerinde birtakım etkiler bırakmıştır. Örneğin savaşçı ve etçil Uygur topluluğunun Maniheizm etkisiyle, bu özelliklerinde birtakım

¹¹⁸ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançının İslam Öncesi Temelleri*, 92-93.

¹¹⁹ Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II-Mayrisimit* (Ankara: Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Sevinç Matbaası, 1976), 9.

¹²⁰ Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 89.

¹²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 120-121.

¹²² Vassilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 4/11, 195.

¹²³ Meçin, "Zaman Felsefesi: Zürranizm", 488.

¹²⁴ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançının İslam Öncesi Temelleri*, 94.

¹²⁵ Jens Wilkens, "Uygur Budizmi ve Maniheizm ile Yerel Dinlerinin Etkisi: Dini Terminoloji Örneği", çev. Celalettin Bulut Bostan, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 24 (Aralık 2024), 86.

yumuşamalar olmuştur.¹²⁶ Yukarıda bahsi geçen etkilerin yanı sıra Uygurlar Maniheizm vasıtasıyla İran'ın eski yüksek kültürüyle tanışmışlar; Soğd yazısını ve bu yazıyla yazılmış dini edebiyatı kabullenmişlerdir. Göçebe hayattan daha yerleşik bir hayata geçip yüksek bir kültür seviyesine ulaşmışlardır.¹²⁷ Fuad Köprülü, Türkler Anadolu'ya göç ettikten sonra Maniheizm'in de Anadolu'ya taşındığını öne sürmektedir. Maniheizm, Anadolu'da birtakım tarikatların oluşmasında, dini öğretilerini geliştirmesinde önemli pay sahibidir.¹²⁸ Bu tarikatlar arasında en dikkate değerlerinden birisinin de Bektaşilik olduğu bilinmektedir.

Maniheizm, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra da varlığını devam ettirmiş ve Anadolu topraklarında yeşeren tarikatları, bilhassa Bektaşilik tarikatını inanç motifleriyle şekillendirmiştir. Bu inanç motifleri “*elin, dilin, belin mührü, kadın-erkek ortak ayin, zad-mord döngüsü yani reenarnasyon/tenasüh inançları*” şeklinde özetlenebilir. *Anasır-ı Erbaa/Dört Unsur* inancını da Bektaşi öğretisi üzerindeki Maniheist etkiler arasında saymak mümkündür. *Anasır-ı Erbaa* Allah'ın insanları dört unsur olan hava, su, ateş ve topraktan yarattığına yönelik inançtır. Esin, Batı Göktürklerde ve Türklerde “toprak, su, hava, ateş” şeklinde dörtlü unsur inancı olduğunu yazar. Bu dört unsurun sayısının bazen değişik biçimlerde beşe çıktığı da olur. Bazen su, ateş ve toprak unsuruna ağaç ya da demir de eklenir. Bazen de toprak, su ve ateşin yanına rüzgâr eklenir. Esin, dört ya da beş unsur inancının Türklerle Çin vasıtasıyla geçmiş olabileceğini yazar.¹²⁹ Ögel ise *Anasır-ı Erbaa* inancının kökeninin Çin değil İran olduğunu öne sürer.¹³⁰ Chavvanes *Anasır-ı Erbaa* inancının Türklerle özgü olduğunu savunurken; bu inanç motifinin hem Çin hem İran kültüründen etkilenecek ortaya çıkmış olabileceği yorumunda bulunur. 9. yüzyılda İbn Nedim, Maniheist İranlıların beş unsur inancına sahip olduklarını anlatmıştır. Maniheist öğretinin yanı sıra Budist öğretide de *pittivi-ap-tejas-voyu* şeklinde isimlendirilen *Anasır-ı Erbaa* inancı mevcuttur. Ocak, Bektaşilik'te karşımıza çıkan *Anasır-ı Erbaa* inancında Maniheizm etkisiyle birlikte Budizm etkisi olduğunu da savunmaktadır.¹³¹ Hacı Bektaş'ın yazdığı varsayılan *Makalat* isimli eserde *Anasır-ı Erbaa* inancı kuvvetli biçimde işlenmiştir.

Tüm bu bahsi geçen inanç unsurlarına ek olarak Bektaşi öğretide karşımıza çıkan *Vahdet-i Vücut* anlayışı da oldukça dikkat çekicidir. Besim Atalay bu inanç motifinde Doğu dinleri ve felsefelerinin etkisinden bahseder. Atalay, Doğunun eski ve köklü felsefesi *Vahdet-i Vücut* anlayışını, Bektaşilik de dâhil olmak üzere İslami tarikatların çoğunda görmenin mümkün olduğunu yazar. Çok eski zamanlardan beri güç ve saltanatta birlik gören Doğu algısı, varoluşta da birlik olması gerektiği fikrini benimsemiştir. Bu, Doğu düşünme biçiminin bir sonucudur. Doğu medeniyetlerinden kaynaklanan dinsel ve felsefi akımlara bu düşünme biçiminin karışması pek doğaldır. Doğu'dan kast edilen İran, Turan, Çin ve Hindistan gibi medeniyetlerdir; Arabistan buna dâhil değildir. Aslında Hindistan'dan çıkan bu anlayış eski Akad, Sümer, Asur ve Keldani bölgelerinden itibaren İran'a, Turan'a, Çin'e, Mısır'a oradan Finike'ye, Yunanistan'a kadar etkilerini göstermiştir. İran ve Yunan kanallarıyla Abbasilerin ilk devirlerinde Araplara geçmiş, daha doğrusu Araplaşmış Türkler, Acemler ve Rumlar tarafından İslam âlemine de sokulmuştur.¹³² Bu inanç ögesinde İran etkisi de olmakla birlikte, Hint dinlerinin etkisi daha belirgindir. Maniheizm'in Bektaşiliği hangi ahlak ve inanç unsurlarıyla etkilediğini kısaca özetlemek gerekirse; “*elin, dilin, belin mührü, kadın-erkek ortak ayin, zad-mord döngüsü yani reenarnasyon/tenasüh, Vahdet-i Vücut ve Anasır-ı Erbaa inançları*” olduğunu söyleyebiliriz. *Kadın-erkek ortak ayin* geleneğinde Şamanizm etkisinin de oldukça baskın olduğunu

¹²⁶ Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 95.

¹²⁷ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 98-99.

¹²⁸ Ocak, *Alevi-Bektaşi İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 97.

¹²⁹ Esin, *Türk Kozmolojisi* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 4-5.

¹³⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 487-488.

¹³¹ Ocak, *Alevi-Bektaşi İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 240-241.

¹³² Atalay, *Bektaşilik*, 79.

belirtelim. *Reenkarnasyon/tenasüh, Vahdet-i Vücut ve Anasır-ı Erbaa inançları* konusunda da; Maniheizm'in yanı sıra Budizm'in de Bektaşiliği etkilediğini belirtelim. Maniheizm zaten kendisi de Budizm etkisi taşıyan bir din olduğu için ortak inanç unsurları taşıyor olmaları gayet anlaşılır bir olgudur.

Sonuç

Çalışmamız, Bogomilizm ve Bektaşilik üzerindeki Maniheist etkileri ortaya koymaya çalışmıştır. Düalist bir kozmolojiye sahip olan Maniheistler evrende iyi ve kötü olmak üzere iki ilkenin geçerli olduğuna inanmaktaydılar. Bu düalist kozmolojiye göre maddi olan her şey içinde kötü ilkeyi barındırmaktadır. Maniheizm'in maddi olanı kusurlu gören kozmolojisi, Balkan halklarının dini tamamen materyalist bir anlayış içinde boğan, dönemin büyük kiliselerine karşı duruşlarıyla paralellik göstermektedir. Pavlikan misyonerler vasıtasıyla Maniheist öğretiyle tanışan yerli Balkan halkları, içinde bulundukları kaotik durumda bu öğretiyi bir dayanak gibi görmüşlerdir. Nihayetinde haçı, kilise binasını, komünyon da dâhil olmak üzere çeşitli ayinleri, Eski Ahit'i, Hz. İsa'nın ölümünü ve yeniden dirilmesini, Hz. Meryem'in kutsallığını kabul etmeyen bir Hristiyan cemaat ortaya çıkmıştır. Dönemin büyük kiliselerinin en çok değer verdiği bu kutsalları kabul etmeyen Bogomil cemaat heretik olarak nitelendirilmiştir.

Tüm Balkan halklarının katıksız Bogomil olduğunu söylemek doğru olmaz. Yerel soylu sınıf hangi Kilise ile ortak bir ilişki içine girmişse kendi halkını da o mezhebe geçmeye zorlamıştır. 12. yüzyıldan itibaren, Balkanların geneline bakıldığında Ortodoks Kilisesi ile işbirliği içinde olan Sırbistan'dan Bogomillerin tamamen arındığı düşünülmektedir. Ancak Bulgaristan, Arnavutluk ve Bosna gibi diğer bölgelerde on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda gerçekleşen fetih hareketlerine değin küçük cemaatler halinde olsa bile Bogomillerin yaşadığı söylenebilir. Hatta Bogomiller, Bosna'da önemli konumlara gelmiş, diplomatik görevlerde de bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti Balkan topraklarına dayandığında Bosna Kralı Stephan Thomas (1443-1461), Batı'dan destek alabilmek için Katolik olmuştur. Siyasi nedenlerle Katolik olmayı seçen Thomas, Bosna Kilisesi cemaatinin din değiştirmesi yönünde baskı uygulamıştır. Bunun sonucunda Katolik olmayı kabul etmeyen kimi Bogomiller tımarhanelere kapatılmış; kimisi sürgün edilmiştir. Bir kısım Bogomil de Thomas'a isyan etmiş; Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmayı tercih etmiştir. 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet komutasındaki Osmanlı ordusu Bosna'yı ele geçirmiştir. Bundan sonra geriye kalan Bosna Kilisesi cemaatine ne olduğu muğlaktır. Kuvvetle muhtemel geride kalan Bogomiller Müslümanlığa geçmiştir. Bunda hem Osmanlı'nın fetih politikalarının hem de Bektaşi dervişlerin bölge halkına hoşgörülü yaklaşımının payı vardır. Bunlara ek olarak Bektaşiliğin, Maniheizm'in de içinde yer aldığı pek çok dini, öğretisinde sentezleyen eklektik bir din olduğunun altını çizmek gerekir. Bogomiller ve Bektaşilerin taşıdıkları ortak Maniheist kökler sayesinde yakınlaştığını söylemek mümkündür.

İki gnostik dini yapı olarak Bektaşilik ve Bogomilizm, temelde şu hususlarda ortak Maniheist etkiler taşımaktadır: Bektaşilik öğretisinde karşımıza çıkan elin-dilin-belin mührü ve Bogomil öğretide yeme içme, cinsellik, mal-mülk edinme konularındaki tabular örtüşmektedir. Bogomillerin cemaat yapısı Maniheizm'de olduğu gibi *Seçkinler Sınıfı* ve *Dinleyiciler Sınıfı* olarak ayrılır. Bektaşilik cemaat yapısına baktığımızdaysa bazı Bektaşi ekollerinde seçkin bir tabaka karşımıza çıkar. Örneğin Bektaşiliğin Nazenin kolunda sadece Bektaşi babalarının katılabildiği, sıradan köylü Bektaşi halkın iştirak edemeyeceği *Ayin-i Cemler* mevcuttur. Hem Bogomilizm'de hem Bektaşilik'te kadın-erkek ortak meclis söz konusudur. Kadın-erkek ortak meclis hususunda Bektaşilik'te Maniheist etki yanı sıra Şamanist etki olduğu da bilinmektedir. Her iki dini yapıda da kurtuluş "gnos" sayesinde olacaktır. İlahi bilgiye, irfana, "gnos"a ulaşan kimse maddi dünyanın ıstırabından kurtulacaktır. Ancak bu konuda Bogomilizm ve Bektaşilik arasında bir fark göze çarpar. Bektaşi öğretide ruhun beden hapisanesinden kurtulması, yeniden bedenlenme döngüsünden çıkmasıyla mümkündür. Bektaşi

kaynaklarında açıkça reenkarnasyon/tenasüh inancına rastlanmaktadır. Bogomilizm’le ilgili bilgi edindiğimiz kaynaklarda bu konudan ayrıntılı olarak bahsedilmez; irfana ermiş ruhların sonsuz cennette yaşayacağı türünden muğlak bilgiler karşımıza çıkar. Maddi dünyadan olabildiğince uzak durmak hem Bogomilizm hem de Bektaşilik’te karşımıza çıkan bir özelliktir. Dinlerin çoğunda maddi olana karşı mesafeli durmak bir erdem olarak lanse edildiği için; bu iki dini yapı üzerinde İslamiyet ve Hristiyanlık etkisi olması da mümkündür. Ancak Bogomilizm’in, Ortodoks ve Katolik Kiliselerinin şatafata, gösterişe, litürjiye, zenginliğe önem veren tutumlarına tepki olarak ortaya çıkan bir hareket olduğu göz önünde tutulacak olursa; maddi olana karşı mesafeli yaklaşma davranışlarının temelinde Maniheizm etkileri olduğu anlaşılabacaktır. Bektaşilik, elin-dilin-belin mührü geleneğini Maniheizm’den miras almıştır; ancak maddi olana karşı mesafeli tutumlarında Maniheizm’n yanı sıra İslamiyet etkisi de büyüktür. Bektaşilik’te on iki imam inancının, Maniheizm’deki on iki rahiple ilişkili olduğu düşünülmektedir. Maniheizm, Hristiyanlıktan da beslenen bir din olduğu için on iki rahip fikrinin, Hz. İsa’nın on iki havarisiyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Rahip Bogomil’in misyonerlik faaliyetlerine başladığında onun da yardımcıları vardır; ancak kaynaklarda bunların sayısının on iki olduğuna dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Bogomil öğretinin Maniheizm etkisinde düalist bir kozmolojisi vardır. Bektaşilik öğretilerinde düalist değil; panteist yani Vahdet-i Vücut anlayışını içeren bir kozmoloji karşımıza çıkar. Bogomilizm ve Bektaşilik arasında, Maniheizm etki taşımayan başka benzerlikler de bulunmaktadır. Bogomil din adamları için kullanılan “baba” sıfatı, Bektaşilik’teki “dedelik” kurumuyla, Bogomil öğretilerinde karşımıza çıkan tarikata giriş töreni “Consolamentum”, Bektaşilik’teki “Muhasiplik” kurumuyla, “Bogomil Kardeşlik Birliği” ise “Ahi Teşkilatı” ile benzerlikler göstermektedir. Bilgi verdiğimiz son hususlar başka makalede mercek altına alınmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Adam, Baki (ed.). *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Albayrak, Kadir. *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*. İstanbul: Emre Yayınları, 2005.
- Albayrak, Kadir. “İznik Konsili Öncesi ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”. *Uluslararası İznik Sempozyumu* (5-7 Eylül 2005), 103-107. https://isamveri.org/pdfdrg/D149182/2005/2005_ALBAYRAKK.pdf
- Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Altı, Aziz. *Balkanlarda Bektaşi Tekkeleri*. Ankara: La Kitap Yayınları, 2019.
- Angelov, Dimiter. *The Bogomil Movement*. Sofia: Sofia Press, 1987.
- Atalay, Besim. *Bektaşilik ve Edebiyatı*. Osmanlıca çev. Vedat Atila. İstanbul: Ant Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Barthold, Vassiliy Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4. dizi-sayı 11, 1990.
- Çağ, Galip - Çetin, Altan. “Bosna’nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillik’in Etkisi”. *Tarih Okulu Dergisi* 2011/9 (Aralık 2010), 19-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usakjhs/issue/13542/163977>.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Fine, John. *The Bosnian Church: A New Interpretation A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. London and New York: Columbia University Press, 1975.
- Fine, John. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Michigan: The University of Michigan Press, 1991.
- Floramo, Giovanni. *Gnostisizm Tarihi*, çev. Selma Aygül Baş – Bilal Baş. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Gündüz, Şinasi. *Sabiiler, Son Gnostikler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.
- Güngör, Harun. “Maniheizm”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 5 (Ocak 1988), 145-166. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eruifd/issue/5979/79489>
- Güngör, Harun. “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 6 (Ocak 1989), 81-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eruifd/issue/5978/79464>.

- Hamilton Bernard - Janet Hamilton. *Bizanslı Heretiklerin Tarihi: Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.
- İnalçık, Halil. "Türkler ve Balkanlar". *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi: Baltam Türklük Bilgisi* 2005/3 (Eylül 2005), 20-44.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1986.
- İnanç, Yusuf. "Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati'ndeki Arapça Kökenli Kelimelerle İlgili Bazı Eksik ve Hatalı Tespitler". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 / 2 (Güz 2024), 613-633. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4121852>.
- Kaya Tan, Pınar. "Sultan II. İzzeddin Keykâvus Döneminde Sarı Saltuk'un Balkanlara Geçişine Dâir Mütâlaalar". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 37 (Aralık 2021), 99-123. <https://doi.org/10.26650/gaad.094237>.
- Kurat, Akdes Nimet. *Peçenek Tarihi*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- Meçin, Mehmet Mekin. "İnsani Gurbetin Arkaik Bir Örneği: İnci İlahisi". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 30 (Ekim 2022), 854-874. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2724682>
- Meçin, Mehmet Mekin. "Mitra'dan Mitraizm'e Geçişte Roma Aklı". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Mart 2024), 77-97. <https://doi.org/10.32711/tiad.1413149>.
- Meçin, Mehmet Mekin, "Mitraizm'den Geriye Kalan Mabetler, Semboller ve Metinler", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 38 (Şubat 2024), 1236-1250. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rumelide/issue/83261/1440047>.
- Meçin, Mehmet Mekin. "Zaman Felsefesi: Zürvanizm". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 / 2 (Aralık 2023), 487-512. <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1330724>.
- Melikoff, Irene. *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 7. Basım, 2010.
- Mi'veş, Lütfi. "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna". çev. Kadir Albayrak. *Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 36/37 (Ocak / Nisan 2004), 183-190. https://isamveri.org/pdfrg/D01353/2006_42/2006_42_ALBAYRAKK.pdf
- Obolensky, Dimitri. *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. UK: Cambridge University Press, 2004.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınlar, 13. Basım, 2018.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Sarı Saltuk Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destansı Öncüsü*. İstanbul: Alfa Yayınevi, 2021.
- Okiç, Tayyip. "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları". çev. Salih Akdemir-Recep Duran. *İslami Araştırmalar Dergisi* 6/4 (1987), 235-248. https://isamveri.org/pdfrg/D00064/1992_4/1992_4_OKICMT.pdf
- Okiç, Tayyip. "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 1952), 48-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/60657/894885>
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan. 10. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. Basım, 2011.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 1984.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1993.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*. 1 Cilt. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 2000.
- Özışık, Sakin. "Pavlikan Kilisesi ve Eski Hristiyan Heresileriyle İlişkisi". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 505-533. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/221361>.
- Öztoprak, Fahrettin. "Balkan Türkleri ve Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin" *Türk Dünyası Araştırmaları* 96 (Haziran 1995), 147-180. https://isamveri.org/pdfrg/D00130/1995_97/1995_97_OZTOPRAKE.pdf.
- Rudolph, Kurt. *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*. çev. Robert McLahan Wilson. San Francisco: Harper&Row, 1987.
- Rudolph, Kurt. "Maniheizm". çev. Mustafa Bıyık. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(2001), 378-393. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85980>
- Russell, Jeffrey Burton. *İblis-Erken Hristiyan Geleneği*. çev. Ahmet Fethi. Ankara: Panama Yayıncılık, 2018.

- Tekin, Şinasi. "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1962), 1-11. <https://tdkbelleten.gov.tr/tam-metin-pdf/129/tur>.
- Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*. Ankara: Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları Sevinç Matbaası, 1976.
- Türinay Necmettin. "Balkanlarda Türk Tarihi Açısından Özgün Bir Deneme: Sarı Saltuk, Bogomiller ve Bogomilizm". *Balkanlara Gidişinin 750. Yılında Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu 6-10 Kasım 2013* (Köstence Romanya 2014), 177-216.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş. Cilt 1: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Enderun Kitabevi, 3. Basım, 1981.
- Wilkins, Jens. "Uygur Budizmi ve Maniheizm ile Yerel Dinlerinin Etkisi: Dini Terminoloji Örneği". çev. Celalettin Bulut Bostan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 24 (Aralık 2024), 76-101. <https://doi.org/10.46400/uygur.1562064>

Declaration of Interests (Çıkar Çatışması): The authors declare that they have no competing interest (Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir).

Funding (Finansal Destek): The authors declared that this study has received no financial support (Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Ethics Committee Permission (Etik Kurul İzni): The article does not require ethics committee permission. (Makale etik kurul izni gerektirmemektedir).